

ਸਲਾਹੀਯਤ

صلاحیت

Salahiyat

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ: (ਸੇਵਾਮੁਕਤ) ਪ੍ਰੋ: ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ
ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ ਭਾਰਤ

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਕਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ - 'ਜੇ ਇੰਸਾਨ ਔਰ ਇੰਸਾਨੀਅਤ ਕੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂਤੇ, ਵੇ ਕਿਆ ਜਾਨੇਗੇ ਕੀ ਨਮਕ ਕੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਕੌਨ ਅਡਾ ਕਰਦਾ ਹੈ?' ਕੀ ਉਹ ਕਦੇ ਜਾਣ ਸਕਣਗੇ ਕਿ ਲੂਣ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਕੌਣ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ?) ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੂਣ ਦੀ ਧੂੜ ਸਾਹ ਲੈਣ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਚਮੜੀ, ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲਾਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਲੂਣ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(ਫੋਟੋ ਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਬਾਰੇ ਫੋਟੋ ਅਤੇ ਲਿਖੇ: ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਵਿਕਾਸ ਬਾਜਪਾਈ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ)

ਪ੍ਰੋ: ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ, ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਪੰਜਾਬੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1889 ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ; ਉਸਨੇ 1911 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਲਕੱਤਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਐਸ.ਡੀ. ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ 17 ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ (1919); ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ: ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ (1929); ਕਿਰਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖਰੇ (ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ 1936); ਚਰਖਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦ (1941), ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚਾ (1946)।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ। ਉਸਨੇ 1930 ਅਤੇ 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਐੱਮ. ਏ. ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਭੀੜ ਉਸ 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਈ ਅਤੇ 14 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਨਿਕਲਸਨ ਰੋਡ, ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਲੈਕਚਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ
ਪਾਣੀ ਵਗਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ,
ਕਿ ਵਗਦੇ ਸੁੰਹਦੇ ਨੇ,
ਖੜੋਦੇ ਬੁੱਸਦੇ ਨੇ,
ਕਿ ਪਾਣੀ ਵਗਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ।

ਜਿੰਦਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣ,
ਕਿ ਮਿਲੀਆਂ ਜੀਂਦੀਆਂ ਨੇ,
ਵਿਛੜਿਆਂ ਮਰਦੀਆਂ ਨੇ,
ਕਿ ਜਿੰਦਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ।

ਰੂਹਾਂ ਉਡਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣ,
ਇਹ ਉੱਡਿਆਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਨੇ,
ਅਟਕਿਆਂ ਡਿਗਦੀਆਂ ਨੇ,
ਕਿ ਰੂਹਾਂ ਉਡਦੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ।

ਤੇ ਮੈਂ ਟੁਰਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂ,
ਕਿ ਟੁਰਿਆਂ ਵਧਦਾ ਹਾਂ,
ਖਲੋਇਆਂ ਘਟਨਾ ਹਾਂ,
ਕਿ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਟੁਰਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂ ।

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਪਾਣੀ

ਸਿਆਲਕੋਟ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਛੋਟੇ ਗਲੋਟੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਕੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ 'ਕਾਲੇਪਾਣੀ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 22 ਮਈ 1897 ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਕੌਰ 1 ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੋ ਸਾਲ ਦੀ ਕੋਮਲ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਸਦੇ ਬਾਅਦ ਪਲੇਗ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ, ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਦੀ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ ਉਸਨੂੰ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸਲਈ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਡਸਕਾ ਦੇ ਸਕਾਚ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਛੋਟਾ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦੇਵੇਗਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਗਰਾ ਮੈਡੀਕਲ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ। 1919 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ

ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ 1920 ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਗਲੇ ਲਗਾਇਆ। 1921 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਦਗਸਾਈ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਅਟੱਲ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। 1922 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਵਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸਦਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਸਵਰਾਜ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਜ਼ਾ ਲਈ ਰੰਗੂਨ ਤੋਂ 1925 ਵਿੱਚ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਆਇਆ। 20 ਅਕਤੂਬਰ, 1927 ਨੂੰ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਤਮਕ ਤਬਾਦਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਮੁੱਖ ਭੂਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੈਡੀਕਲ ਅਫਸਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਰਟ ਬਲੇਅਰ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ, ਨਿਰਾਸ਼ ਸਥਾਨਕ ਆਬਾਦੀ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੋਬਾਈਲ ਡਾਕਟਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਮੁਫਤ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਮਿੰਨੀ-ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ।

1 ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕੀ:	8
ਪ੍ਰੋ: ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ	
2. 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ:.....	12
ਹਰਮਿੰਦਰ ਔਰ ਸੋਹਲ ਡਾ	
3. ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ:.....	25
ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਡਾ	
4. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (1904-1947):.....	38
ਮੋਹਿਤ ਅਗਰਵਾਲ ਡਾ	
5. ਇਨਫਲੂਐਂਸ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ (1918- 19):.....	49
ਰੂਬੀ ਬਾਲਾ ਡਾ	
6. ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (1946):.....	62
ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾ	
7. ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ:.....	77
ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਡਾ	
8. ਪੰਜਾਬ ਵੰਡ ਸਿਨੇਮਾ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ:.....	92
ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ, ਪ੍ਰੋ	
9 ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ:.....	126
10. ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ: ਥੀਏਟਰ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ:.....	127

11. ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ:.....	129
12. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ:.....	130
13. ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ:.....	132
14. ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਦੇ ਧੰਦੇ ਬੋਲ:.....	133
15. ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਲੋਕ:.....	134
16. ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ:	137
17. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ:	141
18. ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰ.....	144
19. ਇਤਿਹਾਸਕ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ:.....	145
20. ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ:	146
21. ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ:	149
22. ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਇਵੈਂਟਸ:	153

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ:

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੇਹਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਸੇਵਾਮੁਕਤ), ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰਜਾਬ), ਭਾਰਤ ਹਨ। ਨਾਮਵਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 140 ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ, ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ 40 ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਲੈਕਚਰ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ 10 ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦ ਮੇਕਿੰਗ ਆਫ ਦ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸਜ਼ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ (1849-1947) ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ, ਰੂਰਲ ਡੈਬਟ ਐਂਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਪੀਜ਼ੈਂਟਰੀ (1849-1947) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 31 ਐਮ ਫਿਲ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਡਾਕਟਰੇਟ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ (2010-13), ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਿਜ਼ (2008-13) ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਚੇਅਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (2015-17) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ, SAP, UGC (2013-15) ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ-ਇਨ-ਚਾਰਜ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (2014-15) ਸਨ। ਉਹ ਜਰਨਲ ਆਫ ਰੀਜਨਲ ਹਿਸਟਰੀ (ਚਾਰ ਅੰਕ) ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਜਰਨਲ ਆਫ ਸਿੱਖ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬ ਸਟੱਡੀਜ਼ (ਭਾਗ 26, ਨੰਬਰ 1 ਅਤੇ 2,

2019), ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸੈਂਟਾ ਬਾਰਬਰਾ, ਯੂਐਸਏ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ।

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕੀ

ਪੰਜਾਬ ਭੂਗੋਲ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ; ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸਿੰਧੂ ਬੇਸਿਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ, ਇਹ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਠੰਡੇ ਅਤੇ ਖੁਰਦਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਥਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੀ ਅਰਾਵਲੀ ਲੜੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਜਮਨਾ ਨਦੀ ਹੈ। . ਇਸ ਦੇ ਉੱਚ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਜਲ ਸਰੋਤਾਂ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆਈ ਠੰਡੇ ਮੌਸਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭੀੜਾਂ, ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਹਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ 'ਫਰੰਟੀਅਰ ਸਟੇਟ' ਸਿੰਡਰੋਮ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਲਾਂਚਿੰਗ ਪੈਡ ਵਜੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ; ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਿੱਖ ਮੂਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੇ ਆਦਮੀਆਂ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਧਨ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਉੱਤਮ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਨਾਲ ਉਹ 1803 ਤੱਕ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਬਜ਼ਰਵੇਟਰੀ ਪੋਸਟ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ। 1845-46, 1848-49 ਦੀਆਂ ਦੋ ਖੂਨੀ ਬਰਤਾਨਵੀ-ਪੰਜਾਬ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 1849 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ

ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। . ਬੇਰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਹੈਨਰੀ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। 1853 ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਜੌਹਨ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਜੌਹਨ ਲਾਰੈਂਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮੈਪਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਨਕਦ ਵਿੱਚ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਗੈਰੀਜ਼ਨ ਸਟੇਟ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਵਰਗੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਲਈ ਨਹਿਰੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਕਰਾਚੀ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ 'ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ' ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇੱਥੇ ਅਕਾਲ, ਸੋਕੇ ਅਤੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਲੇਗ ਅਤੇ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 4.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਦੁੱਗਣਾ ਸੀ। ਉੱਚ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਐਕਟ (1904) ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੱਧ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਹੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਕਿਸਾਨੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ 'ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ' ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇਖੀ। 1905 ਦੀ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਲਹਿਰ, 1907 ਦੀ ਖੇਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਗਦਰ ਲਹਿਰ (1914-16) ਅਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ

ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹਿੰਸਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਬਾਇਆ। (ਦਿਲਬਾਗ) ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰੋਲਟ ਐਕਟ (1919) ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਅਰ ਜਨਰਲ ਰੇਜੀਨਾਲਡ ਡਾਇਰ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1919 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਵਜੋਂ ਉਭਰਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਧਰੁਵੀਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ

ਡਾ: ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਹਲ ਨੇ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਲਈ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹਨ। ਉਸਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਉੱਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ ਕੀਤੀ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾ

ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸੋਹਲ ਨੇ ਡਾ

1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੀ ਕਗਾਰ 'ਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਅਕਸਰ ਰਵਾਇਤੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, 1855 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਂਤਮਈ' ਸੂਬਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1932 ਵਿੱਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਕਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ। ਬਰਬਰਤਾ ਸੌ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। (1) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ, ਇੱਕ ਸਮਕਾਲੀ ਉਤਸੁਕ ਨਿਰੀਖਕ, ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਮਾਰਸ਼ਲ ਜੇਸ਼ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ; ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।' (2) 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ, ਜੁੜਿਆ ਅਤੇ ਬਚਾਅ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਵਧ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੇਪਰ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ 'ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਗਰਿਕ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕੇਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ'। (3) ਗੋਗੀਰਾ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ 'ਪੰਜਾਬ ਉਸ ਵਿਦਰੋਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।' ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਫਿਰਿੰਗੋਸ ਦੇ ਸਾਧਨ। ਜੁਲਾਈ 1857 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 42 ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, 34 ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਜਾਂ ਬਗਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ; 8 ਅਨਿਯਮਿਤ

ਘੋੜਸਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 6.5 ਰੈਜੀਮੈਂਟਾਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਰਹੀਆਂ। (5) ਜੌਹਨ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ “ਪੰਜਾਬ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ” , “ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ” , “ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਸਭ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ” , “ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ” , “ਅਸੀਂ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਠੀਕ ਹਾਂ” , “ਪੰਜਾਬ ਸ਼ਾਂਤ” , “ਸਭ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ” । ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਘੇਰਾਬੰਦੀ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਰਸਮ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। (6) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ' ਕਿਹਾ। (7) ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ 'ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ, ਅੱਧਾ ਸੱਚ' ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਤੱਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ “ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਹ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਫਟ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ” । ਸਰਕਾਰੀ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲਈ, “ਇਹ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ?” ਉਸਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਤਲ, ਬਗਾਵਤ, ਭੜਕਾਹਟ, ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਬੇਵਫ਼ਾਈ, ਨਿਹੱਥੇ, ਲੜਾਈਆਂ, ਫਾਂਸੀ, ਪਿੱਛਾ, ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਬਚਾਅ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ। (9) ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅੰਬਾਲਾ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫੌਜੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਸਨ , ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। (10) ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਉਪਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੇੜੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ, ਪੁਲਾਂ, ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ, ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ “ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (11)

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੇ ਸਰੋਤ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਰਥਿਕ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਲਈ 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰਅਸਲ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਐਂਗਲੋ-ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ (1848-49) ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੇ 5 ਫੀਸਦੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ 30 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1857 ਵਿੱਚ, ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨੇ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਨਾਭਾ ਰਿਆਸਤ ਨੇ 1848 ਵਿੱਚ

7,00,000 ਰੁਪਏ ਅਤੇ 1857 ਵਿੱਚ 2,50,000 ਰੁਪਏ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। (12) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, 1857 ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ 46 ਲੱਖ ਗਾਹਕੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 43 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗਾਹਕੀ ਸੀਸ-ਸਤਲੁਜ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ। (13)) 6 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਕਰਜ਼ਾ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿੱਚ, ਵਪਾਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ 'ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਝਿਜਕਦੇ ਹੋਏ' 6 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਗਾਹਕੀ ਲਈ। (14) ਅੱਧੇ ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ 1000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਗਾਹਕੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਨਿਗੜੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ' (15)

ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਦਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਰਾਉਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। (16) ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਯੰਤਰ ਅਪਰਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਪਰਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (17) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਮੁਗਲਾਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਉਸ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ' ਰੱਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਤੁੱਛ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਮਪਲੇਸ਼ਨ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬਿੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਕੀਤਾ ਜੋ ਐਚ.ਬੀ. ਐਡਵਰਡਸ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਇਕੱਲੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ। (19) ਜੌਨ ਲਾਰੈਂਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ 'ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਝਟਕਾ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦੇਵੇਗਾ। ਝਟਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।(20) ਪੰਜਾਬ 'ਸਬਕ ਕਿਵੇਂ ਸਿਖਾਉਣਾ ਹੈ' ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਡਾਣ ਦੁਆਰਾ ਨਿਹੱਥੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ' (22) ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੂਪਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਿਖਿਆਨ ਕੀਤਾ: "ਅਪਰਾਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ ਜਾਂ ਡਿਜ਼ਾਈਨ, ਦੇਸ਼ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਜ਼ਾ ਮੌਤ ਸੀ" (23) ਇਹ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਇਆ ਲਈ ਕੇਮਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਲਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਸੀ.ਈ. ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ ਉਦਾਹਰਨ ਪਹਿਲੇ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾਣੀ ਸੀ। (24) ਮਨੁੱਖੀ ਧੀਰਜ ਬਦਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੁਖਬਰ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ, 15 ਮਈ ਨੂੰ, 24 ਵਿਚੋਂ 12 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਭੇਦ, ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਅੰਤ ਬਾਰੇ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ। ਦੋਵੇਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਪੌੜੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨੱਕ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ, ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਨਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਅੰਗ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ 'ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਸਪਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕੰਬਿਆ, ਸਗੋਂ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੇਵਾਦਾਰ 'ਭੈਣਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ' ਸਨ। ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਨੇ ਵਰਣਨ ਦਿੱਤਾ: "ਓ, ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਸ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਪੈ ਗਿਆ - ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਲੱਤ"। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਰਲ ਵੈਨ ਕੋਰਟਲੈਂਡ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਂਤ' ਕੀਤਾ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਇੱਕ ਜਾਸੂਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਸੂਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ 'ਤੇ, ਜੌਨ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ। (26) ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ 'ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਬਚਣ' ਵਾਲੇ ਸਨ। (27)

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀਅਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜੁਲਮ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ 'ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕਠੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਅਣਸੁਣਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿਆਲਤਾ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਲੰਘੇ ਸਨ।" (28) 3 ਜੂਨ 1857 ਨੂੰ 51ਵੀਂ ਨੇਟਿਵ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਦੇ 12 ਸਨ। 21 ਮਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿਖੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। 23 ਮਈ 1857 ਨੂੰ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 55ਵੀਂ ਨੇਟਿਵ ਪੈਦਲ ਸੈਨਾ ਦੇ 40 ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰੇਡ ਨੂੰ 9000 ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 3000 ਯੂਰਪੀਅਨ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਐਚ.ਐਮ 87ਵੇਂ ਫੁੱਟ ਦੇ ਪਰੇਡ ਗਰਾਊਂਡ 'ਤੇ, ਪੂਰੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਗੜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਚੌਂਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਚੌਥੀ 40 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰੇਡ ਗਰਾਊਂਡ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਗਰਿਕ ਦਰਸ਼ਕ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਇੱਕ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਪਹੀਏ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਗੁੱਟ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਖੁੱਕ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਦੇ ਟੋਏ ਵਿੱਚ ਦਬਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਾਲੇ-ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਯੁੱਧ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਬਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕਾਲਾ ਪਰ ਹੋਰ ਬਰਕਰਾਰ ਸਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਨੰਬਰ ਡਿੱਗਾ। ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (29) ਜੌਹਨ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਬਦਲੇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਰੋਕਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ' ਕਿਹਾ (30)

ਦਰਅਸਲ, 120 ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੌਹਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਐਚ.ਬੀ. ਐਡਵਰਡਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਣ ਭਾਵੇਂ ਉਹ 'ਆਖਰੀ ਤੱਕ' ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੌਹਨ ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੌਤ ਦੇਣ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ' ਮੰਨਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਦੈਵੀ ਨਿਆਂ ਵਜੋਂ 40 ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਖਾਤੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਐਚ.ਬੀ. ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਡਵਰਡਜ਼ ਅਤੇ ਸਿਡਨੀ ਕਾਟਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਬਿਰਤਾਂਤ। ਜੇ.ਡਬਲਿਊ. ਕਾਏ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ। (31) ਜੇਹਲਮ ਵਿਖੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਕਾਲਮ ਵਾਲੇ ਫਰੈਂਡ ਰੌਬਰਟਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ 11 ਜੂਨ 1857 ਨੂੰ 'ਸੜਕ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੈਜ਼ੀਮੈਂਟਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇਣਾ। ਜਿਸ ਮੌਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਉਡਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਡਰੱਮ ਹੈਡ ਕੋਰਟਸ-ਮਾਰਸ਼ਲ ਹਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਦਿਨ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ' (32) ਅਫਵਾਹਾਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹਨ। ਇਸਨੇ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਬਦਲਾ ਲਿਆ। 17 ਜੂਨ 1857 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲ

ਗਈ ਕਿ ਬਾਗੀਆਂ ਨੇ 'ਕੈਪਟਨ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਘਿਓ ਵਿਚ ਉਬਾਲਿਆ ਹੈ'। ਸੈਂਕੜੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਠੰਡੇ ਖੂਨ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਯੂਰਪੀਅਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਨਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਯੋਨਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੇਯੋਨਟ ਤੱਕ ਪਿਚ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਮਨ 'ਬਦਲੇ ਨਾਲ ਉਤੇਜਿਤ' ਸੀ। (34) ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਰੌਸ਼ਨ (1859) ਵਿੱਚ ਜੇਹਲਮ ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਡੁੱਬ ਕੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। (35) ਗੁੱਜਰ, ਦੇਵੇਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਗੁਜਰਾਵਲਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਤ, ਜਲੰਧਰ, ਕਾਂਗੜਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ 'ਡੀਲ' ਕੀਤੀ ਗਈ।(36)

ਮੂਵਏਬਲ ਕਾਲਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 'ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ' ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। 15 ਮਈ ਤੋਂ 14 ਅਗਸਤ 1857 ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੌਰਾਨ, ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਇਹ 31 ਮਈ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ 20 ਜੂਨ ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋਈ। ਇਹ 5 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ 24 ਜੁਲਾਈ 1857 ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ 37 ਦਿਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਤ੍ਰਿਮੂ ਘਾਟ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1100 ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਲਗਭਗ 200 ਤੋਂ 300 ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਹਾਅ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਗਈ। ਹਰ ਇੰਚ ਲਈ ਸਿਪਾਹੀਆਂ, ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ . ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕੁੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ' । (37) ਅਜਨਾਲਾ ਵਿੱਚ, 26ਵੀਂ ਨੋਟਿਵ ਇਨਫੈਂਟਰੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 282 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁੱਲ

ਮਿਲਾ ਕੇ 600 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 568 ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਮੌਤ ਇੱਕ ਖੇਡ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਰੌਬਰਟ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ 'ਸਬੂਤ ਲਈ ਕੁਝ (ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ)' ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੇਜਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। (38) ਦਿੱਲੀ ਫੀਲਡ ਫੋਰਸ ਦੇ ਸਿਵਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਐਚ.ਐਚ. ਗ੍ਰੇਟੇਡ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ "ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ 500 ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਇੱਕ ਬਦਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।" (39) ਵਿੱਚ 1929, ਸੁੰਦਰਲਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਕਰਵਾਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਚਸਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਦੇ ਸਬੂਤ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਖੂਹ (ਖੂਹ) ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਉਂਦੇ, ਜ਼ਖਮੀ ਅਤੇ ਰੋਂਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। (40) ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੂਪਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਟੋਰੀਅਨ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨਸਲ ਦੀ ਈਸਾਈ ਮਰਦਾਨਗੀ ਬਾਰੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੋਲਵੇਲਜ਼ ਬਲੈਕ ਹੋਲ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਖੂਹ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਥੋਰਬਰਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਇੱਕ ਘਿਣਾਉਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਤਲੇਆਮ' ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ। (43) ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ' ਅਤੇ 'ਸਭ ਤੋਂ ਵਹਿਸ਼ੀ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।' (44) ਹਾਲਾਂਕਿ, ਫਰੈਡਰਿਕ ਇਸ ਐਕਟ ਦੀ ਕੂਪਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1859 ਵਿਚ, ਰਾਬਰਟ ਮੋਂਟਗੋਮਰੀ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਘਰੇਲੂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ: "ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਵੇਂ, ਇੱਕ ਬੁਖਾਰ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ", "ਦੇਸ਼ ਵਿਦਰੋਹ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ"; 'ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੱਤਾ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸੀ'; ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਫਾਂਸੀ 'ਲਗਭਗ ਅਟੱਲ' ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੂਪਰ ਦੀ 'ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ' 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ

ਹੋਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ 'ਗਲਤੀ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਐਕਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜੀ। (45) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ 'ਬੇਅਨੇਟ ਦੇ ਬੰਦੂ' ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਹਰ ਚਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ। ਬੰਗਾਲ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਪਾਤ 1: 3000 ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚਾਰ ਗੁਣਾ ਸੀ। (46) ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਦਿਖਾਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ੱਕੀ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। (47) ਉਹ ਬਹੁਤ 'ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ' ਸੀ। ਉਸਨੇ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਊਡਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਉਡਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਛੇ ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੇ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ ਚੁੱਕਦਾ ਸੀ। ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। (48) ਮੌਤ ਨੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਹਾਡਸਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ: "ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਗੁਰੀਲਾ ਮੁਖੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਇਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੇ ਕਈ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸਨ।" (49) ਹਾਲਾਂਕਿ 1925 ਵਿੱਚ, ਈ.ਪੀ. ਥਾਮਸਨ ਨੇ 1857 ਦੇ ਬਦਲੇ ਨੂੰ 'ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਪਾਗਲਪਨ' ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ। (50) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਪਕੜ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਘਟੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਪੱਖ 'ਤੇ ਗੱਦਾਰੀ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ'। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਪਾਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ, ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਗਏ। (52) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ 'ਬਾਗੀਆਂ' ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲਈ 'ਬੇਰਹਿਮੀ', 'ਅਪਰਾਧ', 'ਖੰਫਨਾਕ', 'ਲੁੱਟ' ਅਤੇ 'ਕਸਾਈ', 'ਬਦਮਾਸ਼', 'ਬਦਮਾਸ਼' ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਸ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾ ਲਿਆ, 'ਨਾਲ ਨਿਪਟਿਆ', 'ਨਿਪਟਾਇਆ ਗਿਆ', 'ਕੱਟਿਆ ਗਿਆ', 'ਵੱਢਿਆ ਗਿਆ', 'ਭੱਜ ਗਿਆ', 'ਜ਼ਬਤ' ਅਤੇ 'ਨਸ਼ਟ' ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 53) ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਦੋਵਾਂ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ 1857 ਦੇ ਐਕਟ XIV ਅਧੀਨ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਜ਼ਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜੇ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਦਮਨ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਹੱਦ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਲਗਭਗ 2,384 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ; ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 1857 ਵਿੱਚ 3244 ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੈਦ, ਕੋੜੇ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। (54) ਇਹ ਇੱਕ ਅੱਧ-ਸੱਚ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਹਾਸੇਹੀਣੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਜੋ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਟ੍ਰਿਮੂ ਘਾਟ ਵਿਖੇ ਜੌਹਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਿਸਦਾ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਝੜਪ ਵਿੱਚ ਨਦੀਆਂ ਨੇ ਇੰਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਘੱਟ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਸੰਗਠਿਤ ਬੈਂਡਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਨ ਜੋ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਨ। (55) ਜੌਨ ਲਾਰੈਂਸ ਅਤੇ ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਕੋਲ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਹੱਲ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਢਾਂਚਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਤਮ ਕਰਨਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਉਹ ਇੱਕ ਬਗਾਵਤ ਸੀ ਜੋ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਨਾਲ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ। ਜੌਹਨ ਲਾਰੈਂਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੌੜਿਆ। ਜੌਨ ਨਿਕੋਲਸਨ ਨੇ ਸਮਾਂ ਸਾਰਣੀ ਰੱਖੀ। ਅੰਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਸੀ। 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਝਲਕ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1989, ਪੰਨਾ 414-415 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1934-35)।
2. ਕੇ. ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਐਫ. ਏਂਗਲਜ਼, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗ (1857-59), ਪ੍ਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਮਾਸਕੋ, 1978, ਪੀ. 81.
3. ਆਰ.ਸੀ. ਮਜ਼ਮਦਾਰ, ਸਿਪਾਹੀ ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ 1857 ਦੀ ਵਿਦਰੋਹ, ਕੇ.ਐਲ. ਫਰਮਾ ਮੁਖਪਾਧਿਆਏ, ਕਲਕੱਤਾ, 1957, ਪੀ. 144.
4. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (1839-1998), ਭਾਗ. II, ਵੋਲ. II, OUP, ਦਿੱਲੀ, 1991, p. 109.
5. ਏ. ਬੈਂਡਰੇਥ, ਐਫ. ਸਕੱਤਰ., ਚੌ. Comm. PB ਤੋਂ ਸਕੱਤਰ., GOI, 28 ਜੁਲਾਈ 1857: ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ, ਲਾਹੌਰ, 2005, ਪੰਨਾ. 252 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1911)
6. ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ: ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ, ਭਾਗ I, ਪੰਨਾ 55, 62, 80, 150, 156, 224, 298, 408।
7. ਕੇ. ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਐਫ. ਏਂਗਲਜ਼, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗ (1857-59), ਪੀ. 50.
8. ਜੇ. ਕੇਵ-ਬ੍ਰਾਊਨ, 1857 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ, ਵੋਲ. II, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970, ਪੰਨਾ 47-48 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1861)
9. ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੂਪਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ 10 ਮਈ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਤਨ ਤੱਕ, ਸਮਿਥ, ਐਲਡਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਲੰਡਨ, 1858, ਪੰਨਾ. 244.
10. ਕੇ.ਸੀ. ਯਾਦਵ, ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਚ 1857 ਦੀ ਵਿਦਰੋਹ, ਮਨੋਹਰ, ਦਿੱਲੀ, 1977, ਪੀ. 72.

11. ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਿਪੋਰਟ (1856-58), ਪੀ. 9. ਏ.ਏ. ਰੌਬਰਟਸ, ਕਮ. ਲਾਹੌਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਆਰ. ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਜੱਜ. Comm. ਪੀ.ਬੀ., ਲਾਹੌਰ, 20 ਮਾਰਚ 1858: ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ, ਲਾਹੌਰ, 2005, ਪੰਨਾ. 250 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1911)
12. ਐੱਚ.ਐੱਚ. ਡੇਡਵੈਲ, ਦ ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਆ: ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਪਾਇਰ, ਵੋਲ. VI, ਐਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਦਿੱਲੀ, 1969, ਪੀ. 192 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1932)
13. ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਭਾਗ I, ਪੰਨਾ 106-109.
14. ਏ. ਰੌਬਰਟਸ, ਕਮ. ਲਾਹੌਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਆਰ. ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਜੱਜ. Comm. ਪੀਬੀ, 20 ਮਾਰਚ 1858: ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 252-53, 275।
15. ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗਜ਼ਟੀਅਰ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1914, ਪੰਨਾ. 23.
16. ਪ੍ਰਮੋਦ ਕੇ ਨਈਅਰ, ਦਿ ਗ੍ਰੇਟ ਵਿਦਰੋਹ: ਭਾਰਤ 1857, ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁੱਕਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2007, ਪੀ. 92.
17. ਕੇ. ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗ (1857-59), ਪੀ. 79.
18. ਈ.ਪੀ. ਥੌਮਸਨ, ਮੈਡਲ ਦਾ ਅਦਰ ਸਾਈਡ: 1857: ਸਿਲੈਕਟ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ, ਲਾਈਫ ਸਪੈਨ ਰਿਸਰਚ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੀ. 29.
19. ਵਿਲੀਅਮ ਡੈਲਰਿੰਪਲ, ਦ ਲਾਸਟ ਮੁਗਲ; ਇੱਕ ਰਾਜਵੰਸ਼ ਦਾ ਪਤਨ, ਦਿੱਲੀ, 1857, ਪੈਂਗੁਇਨ ਵਾਈਕਿੰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2006, ਪੀ. 197.
20. ਕੈਪਟਨ ਐਚ.ਆਰ. ਜੇਮਸ, ਸਕੱਤਰ, ਚੌ. Comm., PB to Secy., GOI, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, 15 ਮਈ 1857: ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ, ਭਾਗ I, p. 38.
21. ਅਮਰੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ: ਭਾਰਤ AD 1857: ਦਿ ਰੋਡ ਟੂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਗ I ਆਈ, ਰੂਪਾ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੀ. 243.
22. ਆਰ.ਸੀ. ਮਜ਼ਮਦਾਰ, ਸਿਪਾਹੀ ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ 1857 ਦੀ ਵਿਦਰੋਹ, ਪੀ. 97.

23. ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੂਪਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ 10 ਮਈ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਡਿੱਗਣ ਤੱਕ, ਪੀ. 70.
24. ਜੇ.ਡਬਲਯੂ. ਕੇਏ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵੋਲ. II, ਗਿਆਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੀ. 481 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1864)
25. ਕੈਂਪਬੈਲ ਕੋਲਿਨ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੱਕ, ਆਰੀਅਨ ਬੁਕਸ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2007, ਪੰਨਾ 34-35 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1858)
26. ਕੇ. ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗ (1857-59), ਪੀ. 80.
27. ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਅੰਬਾਲਾ: ਇਹਸਾਨ ਐਚ. ਨਦੀਮ, ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਰਿਵੇਲਟ ਇਨ 1857, ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ, ਲਾਹੌਰ, 2006, ਪੀ. 102.
28. ਐਚ.ਐਚ. ਡੌਡਵੈਲ, ਦ ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ: ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਐਂਪਾਇਰ, ਵੋਲ. VI, ਪੀ. 177. ਸੌਲ ਡੇਵਿਡ, ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਟੀਨੀ, ਪੈਂਗੁਇਨ, ਲੰਡਨ, 2003, ਪੀ. 123.
29. ਆਰ. ਬੋਸਵਰਥ ਸਮਿਥ, ਲਾਈਫ ਆਫ਼ ਲਾਰਡ ਲਾਰੈਂਸ, ਵੋਲ. II, ਚਾਰਲਸ ਸਾਇਬਨਰ, ਨਿਊਯਾਰਕ, 1885, ਪੰਨਾ 13-16; ਕੋਲਿਨ ਕੈਂਪਬੈਲ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੀ. 36.
30. ਪ੍ਰਮੋਦ ਕੇ ਨਈਅਰ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਰੋਹ: ਭਾਰਤ 1857, ਪੰਨਾ. 92.
31. ਈ.ਪੀ. ਥੌਮਸਨ, ਮੈਡਲ ਦਾ ਅਦਰ ਸਾਈਡ: 1857: ਸਿਲੈਕਟ ਡਾਕੂਮੈਂਟਸ, ਲਾਈਫ ਸਪੈਨ ਰਿਸਰਚ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੀ.ਪੀ.25-29 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1925)
32. ਫਰੈਡ ਰੌਬਰਟਸ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ, ਲਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1979, ਪੰਨਾ 13-14 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1924)
33. ਰੇਜੀਨਾਲਡ ਜੀ. ਵਿਲਬਰਫੋਰਸ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਅਨਰਿਕਾਰਡਡ ਚੈਪਟਰ, ਮਹਿਰਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਦਿੱਲੀ, 1978, (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1894), ਪੀ. 23

34. ਰਿਚਰਡ ਟੇਰੇਲ (ਐਡ.), ਜੌਨ ਚਾਰਲਮਰਜ਼: ਲੈਟਰਸ ਫਰਾਮ ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਟੀਨੀ (1857-59), ਮਾਈਕਲ ਰਸਲ, ਨੌਰਵਿਚ, 1992, ਪੀ.ਪੀ. 107-109।
35. “ਫਰਹ ਫੇਰ ਮਰੇ ਸੂਲੀ ਚੜੇ, ਏਸ ਤਰਾਹ ਦੇ ਬੰਦੇ, ਭਰ ਭਰ ਚਾਈਏ ਡੱਬ ਓਏ, ਜੇਹਲਮ ਨਈ ਦੇ ਡੰਡੇ” (ਕਿਨਾਰੇ): ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਪੰਜਾਬ ਰੌਸ਼ਨ (ਐਡ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ), ਸਿੰਘ ਬੁਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995। (ਐਮ.ਐਸ. ਮਿਤੀ 1859), ਪੀ. 149.
36. ਗਣਪਤ ਸਿੰਘ, 1857 ਦੇ ਗੁੱਜਰ ਸ਼ਹੀਦ, (ਟਰ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਮੀਲੂ), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2009, ਪੰਨਾ 96.
37. ਕੋਲਿਨ ਕੈਂਪਬੈਲ, ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਮੂਲ, ਪੀ. 206. ਅਮਰੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ: ਭਾਰਤ: AD 1857: ਦਿ ਰੋਡ ਟੂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਗ। ਆਈ, ਪੀ. 511.
38. ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੂਪਰ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੰਕਟ 10 ਮਈ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਤਨ ਤੱਕ, ਚੌ. ਵੀ.ਆਈ. ਐਫ.ਐਚ.ਕੂਪਰ, ਡੀ.ਸੀ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਏ.ਏ. ਰੌਬਰਟਸ, ਕਮ. ਲਾਹੌਰ ਡਿਵੀਜ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 19 ਫਰਵਰੀ 1858: ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 274-276।
39. ਈ.ਪੀ. ਥਾਮਸਨ, ਮੈਡਲ ਦਾ ਅਦਰ ਸਾਈਡ: 1857: ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਚੁਣੇ, ਪੀ. 49.
40. ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ (ਪੰਡਿਤ), ਭਾਰਤ ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਪੰਨਾ। 378 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1929)
41. ਵੀ.ਐਸ. ਸਰੀ, “ਅਜਨਾਲਾ ਵਿਖੇ ਬਲੈਕ ਹੋਲ ਐਂਡ ਵੈੱਲ ਆਫ ਡੈਥ” , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 15 ਸਤੰਬਰ 1957; ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੂਪਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਕਟ, ਪੰਨਾ 88, 90.
42. ਫਿਲਿਪ ਮੇਸਨ, ਦ ਮੈਨ ਹੂ ਰੂਲਡ ਇੰਡੀਆ, ਰੂਪਾ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੀ. 171 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1954)। ਵੇਰਵਿਆਂ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੇਹਲ, “ਅਜਨਾਲਾ ਵਿਖੇ ਮੌਤ ਦਾ ਨਾਚ: ਰਾਈਜ਼ਿੰਗ, ਰਿਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਐਂਡ ਰਿਟਰੀਬਿਊਸ਼ਨ ਇਨ 1857”, ਰੀਥਿੰਕਿੰਗ 1857 ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ (ਐਡ. ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ 15-27।

43. ਐਸ.ਐਸ. ਬੋਰਬਰਨ, ਦ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ਪੀਸ ਐਂਡ ਵਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, 1970 (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1863), ਪੀ. 217.
44. ਫਿਲਿਪ ਮੇਸਨ, ਦ ਮੈਨ ਹੂ ਰੂਲਡ ਇੰਡੀਆ, ਪੰਨਾ 169-71; ਡੋਲੋਰੇਸ ਡੋਮਿਨ, 1857-59 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ: ਪੀਪਲਜ਼ ਰੀਸਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਰਲਾਗ, ਬਰਲਿਨ, 1977, ਪੰਨਾ. 129.
45. ਜੇ. ਕੇਵ-ਬ੍ਰੂਊਨ, ਦਿ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਦਿੱਲੀ ਇਨ 1857, ਵੋਲ. II, ਪੰਨਾ 101-103.
- 46 ਕੇ.ਸੀ. ਯਾਦਵ, "ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੀਤੀ (1849-57), ਪੰਜਾਬ ਪਾਸਟ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਜ਼ੈਂਟ: ਐਸੇਜ਼ ਇਨ ਆਨਰ ਆਫ਼ ਡਾ. ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ, (ਐਡੀ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਐਨ.ਜੀ. ਬੈਰੀਅਰ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨਾ 197-203।
- 47 ਪਰਮੇਦ ਕੇ. ਨਈਅਰ, ਮਹਾਨ ਵਿਦਰੋਹ: ਭਾਰਤ 1857, ਪੰਨਾ 108-109।
- 48 ਵਿਲੀਅਮ ਡੈਲਰੀਮਪਲ, ਦ ਲਾਸਟ ਮੁਗਲ, ਪੰਨਾ 200-201। ਜੂਲੀਅਨ ਸਲਿਪਸਬਰੀ, ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਟੀਨੀ, ਫੀਨਿਕਸ, ਲੰਡਨ, ਪੀ. 87.
- 49 ਮਾਲਟਾ, 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1858: ਜੇ.ਜੀ.ਏ. ਬੇਅਰਡ (ਐਡੀ), ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰਕੁਏਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਤਰ, ਵਿਲੀਅਮ ਬਲੈਕਵੁੱਡ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਲੰਡਨ, 1910, ਪੀ. 414.
- 50 ਈ.ਪੀ. ਬੌਮਸਨ, ਮੈਡਲ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ: 1857: ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਚੁਣੋ, ਪੀ. 112.
- 51 ਡੋਲੋਰੇਸ ਡੋਮਿਨ, 1857-59 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ: ਪੀਪਲਜ਼ ਰੀਸਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ. 129.
- 52 ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਝਲਕ, ਪੰਨਾ 414-415.
- 53 ਮੁਸ਼ੀਰੁਲ ਹਸਨ, "1857 ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਇਮੇਜਿੰਗ", ਏ.ਆਰ.ਡੀ. ਮਾਚੇਨਜ਼ੀ, ਵਿਦਰੋਹ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ: 1857 ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਯਾਦਾਂ, (ਐਡ. ਮੁਸ਼ੀਰੁਲ ਹਸਨ), ਨਿਯੋਗੀ ਬੁਕਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੰਨਾ 36. ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ: ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਭਾਗ I-III।
- 54 ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਰਿਪੋਰਟ (1856-58), ਪੀ. 7.

55. ਬਗਾਵਤ ਰਿਕਾਰਡ: ਰਿਪੋਰਟਾਂ, ਭਾਗ II

ਡਾ: ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਚੇਅਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰਜਾਬ) 'ਤੇ ਰਿਸਰਚ ਫੈਲੋ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਮਲੇ, ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਪੰਜਾਬ) ਦੁਆਰਾ ਸਪਾਂਸਰ ਕੀਤੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ "ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਸੈਲੂਲਰ ਜੇਲ੍ਹ, ਪੋਰਟ ਬਲੇਅਰ ਦੇ ਕੈਦੀ" ਵਿੱਚ ਖੋਜ ਸਹਾਇਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਹਿ-ਲੇਖਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਸਾਕੇ (2024) ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਮਨਦੀਪ ਬੱਲ ਨਾਲ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੋਲਾਂ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ

ਦਿਲਬਾਗ ਸਿੰਘ ਡਾ

'ਗੁਰਦੁਆਰਾ' ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ 'ਦੁਆਰੇ' ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰੱਬ ਦਾ ਘਰ। (1) ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ, ਅਤੇ ਨਾਂਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ। . ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਲਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥੀ (ਪੁਜਾਰੀ) ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (2) ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਓਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦ ਧਰਮਸਾਲ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਮ ਅਰਥ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਜਾਂ ਇੱਕ ਮੁਫਤ ਨਿਵਾਸ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰੋ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਢਲੇ ਸਿੱਖ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਗਤੀ ਮੰਡਲ (ਸੰਗਤ) ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ, ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਧਰਮਸਾਲ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਪੂਰਵ-ਲੋੜ ਸੀ। (4) ਜਿੱਥੇ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਪਾਏ, ਉਹ ਸਥਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪੈਰ ਰੱਖੇ, ਉਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ-ਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।” (5)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ) ਵਿਖੇ ਆ ਵੱਸੇ ਜਿੱਥੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦਾ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਅਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਤੱਥ ਹੈ।(6)

ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ। ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ, ਰੀਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਬਣ ਗਈ" ਅਤੇ "ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ" ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਵਧਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਨੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੰਜੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ, ਇਹਨਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖੁਦ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦਾ ਜਾਲ ਵਿਛ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਧਰਮਸਾਲ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਆਖਰਕਾਰ,

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ, ਚਾਹੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਅਸਾਧਾਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। (9)

ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਗਤੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। (10) ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਹਨ: (1) ਮੁੱਖ ਸੰਗਤ ਹਾਲ (2) ਲੰਗਰ ਹਾਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਸੋਈ (3) ਇੱਕ ਸਰਾਂ (ਇੱਕ ਹੋਸਟਲ ਜਾਂ ਆਰਾਮ ਸਥਾਨ। ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ) ਅਤੇ (4) ਦਫ਼ਤਰ-ਕਮ-ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ। ਬਹੁਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ) ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਕੂਲ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਇਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਜਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

"ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਮੇਰਾ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ" (12)

"ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਰਾਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਇੱਕ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (13)

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਇਕ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਮੁੱਖ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ, ਮਾੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਪਰ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। (14)

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਕਥਾ (ਪਵਿੱਤਰ ਭਜਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ) ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ (ਭਜਨ ਦਾ ਗਾਇਨ, ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਮ ਹੋਣਾ)। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ-ਇਕੱਲੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਾਰੇ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਵੰਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (15)

ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਗਤ, ਸੰਗਤ, ਸੰਗਤ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਗਤ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਭਾ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਸੰਗਤ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਸੰਗਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ ਇੱਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮਰਾ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ

ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤਾਂ ਧਰਮਸਾਲ ਨਾਮਕ ਜਨਤਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਧਰਮਸਾਲ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਸੀ। ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ (ਸਮੂਹਿਕ ਅਰਦਾਸ) ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੇਂਦਰੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਵਿੱਤਰ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਪਰੰਤ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ, ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਰਸਤੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ!

"ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਿਫਤਿ-ਸਾਲਾਹ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਗਾਇਨ ਕਰੇ। ਇਹ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪਉੜ" (17)।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਲੰਗਰ (ਮੁਫਤ ਰਸੋਈ) ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀ। ਇਹ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਮਨਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਸਮੀ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਯਮਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਜਨਮ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਸ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜੇਗਾ।(18) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸੀ: ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਗਤ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸੰਗਤ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇੱਕ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। (19) ਏ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ ਠੀਕ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਲੰਗਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼

ਵਿੱਚ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਵੰਡ"। (20) ਰਾਧਾਕਮਲ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ "ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਭਾਈਚਾਰਕ ਰਸੋਈ, ਜਿੱਥੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ, ਉੱਚ ਅਤੇ ਨੀਚ ਸਮਾਜਿਕ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਠੇ ਗੜਬੜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ. ਇੱਕ ਤਾਕਤਵਰ ਤਾਕਤ ਬਣ ਗਈ" (21)

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਜਾਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਕੌਮੀਅਤ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

"ਪਹਿਲਾਂ, ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ, ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਬਣਾਏ। ਇੱਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ, ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਕੌਣ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੌਣ ਬੁਰਾ?" (22)

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈਚਾਰਕ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ, ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਸੈਂਟਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਬਾਲਗਾਂ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਮਾਰਾਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਵਾਈਆਂ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਭੁੱਖੇ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਰਾਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਭੇਟਾ

ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭੇਟਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ, ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਗਰੀਬ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। (23) ਦਾਨ ਲਈ ਪੈਸਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਕ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਯੋਗਦਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (24)

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ, ਕੰਮ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਇਨਾਮ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਭਾਵ "ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ" ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ। ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਦਇਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ, ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਵਜੋਂ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ, ਇਕਸੁਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (25)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ: "ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਗੈਰ, ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਲ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਰਮ ਹੈ" (26)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: "ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ, ਸੇਵਾ ਕਰ, ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲੇਗਾ" (27)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ: "ਆਪਣੇ ਦਾਸਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਰਮ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਹੈ" (28)

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਧਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹਨ; ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਜਾ ਸਥਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਸਿਖਲਾਈ ਆਧਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਢੱਕ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ) ਅਤੇ ਗੈਰ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ)। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੂਜਾ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸਵੇਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਾਊਡਸਪੀਕਰਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਦਾ ਬੀਮਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵਿਆਹ, ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਅਖੰਡਪਾਠਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। (30)

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ. 416.
2. ਸਿੱਖ ਹੈਰੀਟੇਜ ਸੋਸ਼ਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਿੱਖਸ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਭਾਗ 3, (ਐਡੀ. ਆਰ. ਐਨ. ਸਿੰਘ), ਕਾਮਨ ਵੈਲਥ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੀ. 309.
3. ਸਿੱਖ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਭਾਗ ਦੋ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ 1051-1054।
4. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, “ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਐਨ ਅਰਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨਸ ਸੈਂਟਰ” , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਐਂਡ ਓਰਿਜਿਨ ਆਫ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009, ਪੰਨਾ। 29.
5. fiE/ pkpk g?o Xfo g{ik nk;D[EkgfD;'nk..
f;X nk;fD ;fG irs d/ BkBe nkfd ws/ i/ e'nk..
6. ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਪਾਠ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ, (ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 27), ਖੰਡ ਇਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998, ਪੰਨਾ. 57.
7. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, “ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਐਨ ਅਰਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨਸ ਸੈਂਟਰ” , ਪੰਨਾ. 29.
8. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ” , ਪੰਜਾਬ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1977, ਪੰਨਾ। 42.
- 9 ਸੁਨੀਤਾਪੁਰੀ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਆਗਮਨ: ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਮੁਨਸ਼ੀਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1993, ਪੰਨਾ. 152.
- 10 ਸਿੱਖ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਪੰਨਾ 1051-1054।

ਐਮ.ਐਲ. ਆਹੂਜਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ, ਯੂ.ਬੀ.ਐੱਸ. ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੰ. 191.

11 ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਬੁੱਕ, ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਟਰੱਸਟ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਅਲਬਰਟਾ, ਐਡਮਿੰਟਨ, 1997, ਪੰਨਾ. 50.

12 fiE? ikfJ pj? w/OK ;fsr{o{; ' EkB[;jktk okw oki/..

r[of;lyh;' EkB[Gkfbnk b? X{fo w[fy bktk..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ. 450. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

13 r{o{d[nko? j'fJ ;'Mh gkfJ;h..

14 J/s[d[nko? X'fJ jSk j'fJ;h..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ 730. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

15 ਅਨੂ ਕੰਧਾਰੀ, "ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ" , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009, ਪੰਨਾ. 289; ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ, "ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ- ਏ ਸੋਸ਼ਲ ਮਾਡਲ", ਖਾਲਸਾ ਐਂਡ ਦਾ ਟਵੰਟੀ ਫਸਟ ਸੈਂਚੁਰੀ, ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999, ਪੰਨਾ 32-39।

16 ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਹੇਮਕੁੰਟ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ 13.

17 ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ, "ਸਿੱਖ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅੰਡਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ: ਏ ਸਟੱਡੀ", ਜਰਨਲ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਭਾਗ। IX, No.2, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982, p. 72; ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਪੰਨਾ 147.

18 ;kX ;zfr jfo ehosB[rkJhn?...

19 fJj[n;EkB[r{o{s/ gkJhn?..f..ojkT[d{ik..%o..#š..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), p. 385. “ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ” , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

20 ਜੇ. ਮੈਲਕਮ, ਸਕੈਚ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਸ, ਏਸ਼ੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਰਵਿਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1986, ਪੀ. 185

21 ਡਬਲਯੂ. ਓਵੇਨ, ਕੋਲ, ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਐਂਡ ਇਟਸ ਇੰਡੀਅਨ ਕੰਟੈਕਸਟ 1469-1706, ਡੀ.ਕੇ. ਏਜੰਸੀਆਂ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1984, ਪੀ. 232.

22 ਏ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਰਾਜੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1978, ਪੰਨਾ. 50.

23 ਰਾਧਾਕਮਲ ਮੁਖਰਜੀ, ਦ ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਆਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜਾਰਜ ਐਲਨ ਐਂਡ ਅਨਵਿਨ, ਲੰਡਨ, 1959, ਪੰਨਾ 148।

24 ntfb nbj B{o[T[gkfJnk e[dofs e/ ;G pzd/..

25 J/e B{o[s/ ;G[ir[T[gfink eT[B Gb/e' wzd/..f..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), p. 1349. “ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ” , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

26 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੈਰੀਟੇਜ ਸੋਸ਼ਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਟਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਜ਼, ਭਾਗ. 3, ਪੀ. 309. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਐਨ ਅਰਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਸੈਂਟਰ, ਪੰਨਾ ਵੀ ਦੇਖੋ। 36; ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ, “ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ” , ਪੰਨਾ. 77.

27 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੇਕ ਦ ਟੈਂਬ ਮਾਸਟਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978, ਪੰਨਾ. 141.

28 ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969, ਪੰਨਾ. 168

29 ਫਪB[;/tk cb[epj[B gkftf; ;/tk eoDh ;koh.....ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ. 992. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

ftfu d[Bhnk ;/t ewkJhn?..

30 sk dorj p?;D[gkJhn?...ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), p. 26. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

31 iB eh ;/tk T{sw ekwk.." ..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ 164. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

32 ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਬੋਰਡ, ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2000, ਪੀ. 60.

33 ਆਰਥਰ. W. Heiweg, "ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ" , ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. XVIII, 1993-94, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 73.

ਡਾ: ਮੋਹਿਤ ਅਗਰਵਾਲ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਿਜ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਠੇਕਾ ਅਧਾਰ) ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ 'ਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰਤਾਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ (1904-1947)

ਮੋਹਿਤ ਅਗਰਵਾਲ ਡਾ

ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਇਨਾਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹਿਕਾਰੀ ਢੰਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਨਕ ਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਸੰਘੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਲਟੀਪਰਪਜ਼ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਤੱਕ। (1) ਹੋਰੇਸ ਪਲੰਕੇਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ 'ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸਵੈ-ਸਹਾਇਤਾ ਹੈ'। ਹਰਬਰਟ ਕੈਲਵਰਟ ਨੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਨੂੰ 'ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ'। ਭਾਰਤ ਪੇਂਡੂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਗੈਰ-ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਸੀ'। ਇਸਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਜ਼ ਐਕਟ (1904) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਸ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਉਸੇ ਵਰਗ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੈਂਬਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਫ਼ਾਇਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਰਜਿਸਟਰਡ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। (5) ਮੌਜੂਦਾ ਪੇਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਅਤੇ 1912 ਦੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਐਕਟ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ, ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ 1912 ਅਤੇ 1920-21 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਸਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਵਧਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। 1920-21 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 52,182 ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ 19,74,290 ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ 1911-12 ਵਿੱਚ 8,177 ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 4,03,318

ਸੀ। (6) ਕਮਾਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ। ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਦਦ ਸੀ। (7)

ਸਾਰਣੀ: I: ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (1912-1919)

Year	No. of Societies	No. of Members	Working Capital (Rs.)
1912-13	2845	1,33,780	1,08,09,404
1913-14	3333	1,60,892	1,84,29,906
1914	3261	1,55,250	1,32,37,233
1915	3267	1,54,065	1,36,63,843
1916	3319	1,41,666	1,48,24,635
1917	3413	1,29,544	1,40,70,943
1918	3937	1,25,040	1,37,52,460
1919	5228	1,49,040	1,55,21,099

1919-29 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੈਰ-ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ। 1926-27 ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ, "ਜੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਉਮੀਦ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ" । ਹਾਲਾਂਕਿ, 1930-31 ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ। ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਮੰਦੀ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਖੇਤੀ ਜਿਣਸਾਂ ਦੇ ਭਾਅ ਅਸਧਾਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਕਣਕ 25 (1 ਕਿਲੋ) ਇੱਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਿਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ 1931 ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੁਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ 1934 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਿਜ਼ਰਵ

ਬੈਂਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ।(8)

ਸਾਰਣੀ: II : ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ (1918-44)

Year	Number of Societies			Membership (000)			Working Capital (lakhs)		
	All Primary	Credit	% of columns 3 to 2	All Primary	Credit	% of columns 6 to 5	All Primary (Rs.)	Credit (Rs.)	% of Columns 9 to 8
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1918-19	5,400	5,123	94.8	1,62	1,49	92.0	161	156	97.5
1928-29	19,308	16,481	85.4	6,04	5,01	82.8	862	781	90.7
1938-29	24,135	18,405	76.4	9,19	6,04	65.7	895	823	92.2
1943-44	26,782	18,445	68.9	10,75	6,02	56.3	737	652	88.5

ਸਰੋਤ: ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਦਿ ਕੇ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਿ ਪੰਜਾਬ, ਪੀ. 2

ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਸੀ। (9) 1932 ਵਿੱਚ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ 16.46 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ 18.13 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ੇ ਲਏ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਲਈ ਸ. ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਮੁੜ ਅਦਾਇਗੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦਾ 21 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ 13 ਫੀਸਦੀ ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਸਨ।(10)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਧੇਰੇ ਲਚਕੀਲੇਪਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। (11) ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵੱਡੇ ਪਸਾਰ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਗਈ "ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਭਾਰਤ। ਪਿੰਡਾਂ

ਦੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।" (12) ਲਹਿਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 'ਕਾਫ਼ੀ ਤੌਹੀਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਯੋਜਨਾਬੱਧ' ਸੀ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ: (i) ਜਲਦਬਾਜ਼ੀਅਤੇ 1917-1929 ਤੱਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ; (ii) 1929 ਤੋਂ 1933 ਤੱਕ ਮਹਾਨ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ; (iii) ਮਹਾਨ ਮੰਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਘਾਟ। (13) ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੁਦਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਨੇ 'ਅਲਾਰਮ ਲਿਆ'। ਬਾਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਪੈਸ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸਟਾਫ਼ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੈਂਕ ਤੋਂ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਗੁਪਤ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਦੇ ਫੈਲਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ' (14) ਜਥੇਬੰਦਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀਆਂ ਜੋ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ "ਦੁੱਧ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗਾਵਾਂ" ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ। (15) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਮੈਕਲਾਗਨ ਕਮੇਟੀ (1915) ਨੂੰ 'ਸੱਚੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਘਾਟ' ਪਾਈ ਗਈ।) ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਪੱਖ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਜਿਣਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਡਿੱਗ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਘਟ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਤੋਂ, ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ'। ਕਰੈਡਿਟ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1926 ਵਿੱਚ 16,000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ 1946 ਵਿੱਚ 18,000 ਹੋ ਗਈ। (17) ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ (1930) ਨੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਆਮ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ'। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕਿਸੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ 'ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਔਖਾ ਅਤੇ ਲੰਮਾ ਮਾਮਲਾ' ਸੀ। (19) ਚੰਗੇ-ਮੰਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਕਿ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਾ ਲੈਣ। (20) ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕੀ ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜੇ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। (21) 1921 ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰੇਸ਼ਮ ਬੁਣਾਈ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਡੀਲਰਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕੱਚੇ ਰੇਸ਼ਮ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਉਤਪਾਦ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੁਣਕਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਟੋਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਬੋਰਡਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਬੁਣਕਰ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ।(22)

ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਗੁਪਤਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਲਚਕਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਨੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਲਈ ਨਕਦੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਵਸੂਲੀ ਵਿੱਚ ਅਕਸ਼ਾਂਸ਼ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਦਾਰੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। (23) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੇਂਡੂ ਕਰੈਡਿਟ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਪਤ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਸਿਰਫ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ. ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਗਿਰਵੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੈਂਕ ਵੀ ਵੱਡੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ 1929 ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿਰਫ 12 ਬੈਂਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ 5,648 ਅਤੇ ਰੁਪਏ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪੂੰਜੀ ਸੀ। 23 ਲੱਖ। (25) ਸਹਿਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਅਧੀਨ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਅਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਸੀ। ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ

ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਲਈ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸਨ। (27) ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਨਹਿਰੀ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦੀ ਘਾਟ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਆਦਤਾਂ ਕਾਰਨ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। (28) 1934 ਵਿੱਚ, ਐਮ.ਐਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ ਨੂੰ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਦੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਮ.ਐਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੈਂਡ ਮਾਰਟਗੇਜ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮੂੰਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। (29) ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ 1883 ਦਾ ਭੂਮੀ ਸੁਧਾਰ ਕਰਜ਼ਾ ਐਕਟ ਅਤੇ 1884 ਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ਾ ਐਕਟ ਵੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਫਸਾਉਣ ਕਾਰਨ ਢੁਕਵਾਂ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। (30) ਵਿਆਪਕ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਘਾਟ। ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਮਾੜੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇਗੀ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਹਿਕਾਰੀ' ਵਜੋਂ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸੁਸਾਇਟੀ ਘਾਟੇ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿੱਚ; ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਦਿੱਤਾ; ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਡਿਫਾਲਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਘੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। (33) ਮੈਂਬਰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰ 'ਨੀਵੇਂ ਮਨੋਬਲ ਕਾਰਨ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਡਿਫਾਲਟਰ' ਬਣ ਗਏ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਲ 1938 ਤੋਂ 1945 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਡਿਫਾਲਟਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਸੂਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੜ ਵਸੇਬਾ

ਸਕੀਮ ਤਹਿਤ ਭਾਰੀ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਲਜਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ।(35)

ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਲਹਿਰ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਇੰਨੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹੀ ਕਿ 96 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਕਰਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (36) ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ 25% ਤੋਂ 50% ਤੱਕ ਵਿਆਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਾਂ ਵਸੂਲੀਆਂ। (37) 1920 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਬੈਂਕ ਦੇ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਗਵਰਨਰ ਨੇ ਇੱਕ ਗਵਾਹ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕਿੰਗ ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। , ਬਕਾਇਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਆਡਿਟ ਨੁਕਸਦਾਰ ਹੈ। ਕੰਟਰੋਲ ਅਕੁਸ਼ਲ ਹੈ। (38) ਇਸਦੀ ਅਸਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ' ਰਹੀ ਹੈ। (39) ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। (40) ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ , ਰਿਜ਼ਰਵ ਬੈਂਕ ਨੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ 'ਪੇਡ ਲਿਪ ਸਰਵਿਸ' ਕੀਤੀ। 1954-56 ਦੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸਰਵੇਖਣਾਂ ਨੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ 'ਬਿਲਕੁਲ ਮਹੱਤਤਾ' ਪਾਈ। ਇਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ "ਪੇਂਡੂ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ" ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ। (41) ਇਸ ਦੇ ਤੰਗ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। 1930 ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਨੂੰ ਔਖਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।(42)

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰੈਡਿਟ ਸਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉਮੀਦਾਂ ਸਨ। ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ

ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਖੇਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰੈਡਿਟ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੱਧ-ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿੱਤ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਿਹਾ। ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ। 1929-30 ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਨੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖੇਰਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਬੈਂਕਿੰਗ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੂੰਜੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਖੇਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲ ਵਧੇ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਰ ਨਾਲ। ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਹੌਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1 ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰੱਬਰਟ ਓਵੇਨ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਰੌਕਡੇਲ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਜੂਦ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਕੋ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਓਵੇਨ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਿਤਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਡੇਵਿਡ ਸੀ. ਸਿਲਸ (ਐਡ.), 'ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼', ਵੋਲ. 3, ਮੈਕਮਿਲਨ ਕੰਪਨੀ ਅਤੇ ਫ੍ਰੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ., 1969, ਪੀ.ਪੀ. 390-91.

2 ਐਚ. ਕੈਲਵਰਟ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ: 1912 ਦਾ ਕੋ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਸੋਸਾਇਟੀਜ਼ ਐਕਟ ਨੰਬਰ II ਅਤੇ 1925 ਦਾ ਬੰਬੇ ਐਕਟ ਨੰਬਰ III, ਥੈਕਰ ਸਪਿੰਕ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਕਲਕੱਤਾ, 1926, ਪੀ. 13.

3 ਏ.ਜੀ. ਚੰਦਾਵਰਕਰ, "ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ 1858-1947", ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ਼ ਇਕਨਾਮਿਕ ਹਿਸਟਰੀ (ਸੀ. 1757-ਸੀ. 1970), ਧਰਮ ਕੁਮਾਰ (ਐਡੀ.), ਓਰੀਐਂਟ ਲੋਂਗਮੈਨ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, 1984, ਪੰਨਾ 800-01।

4 ਅਤਾਹ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਜਾਰਜ ਐਲਨ ਐਂਡ ਅਨਵਿਨ, ਲੰਡਨ, 1937, ਪੰਨਾ. 78.

5 ਐਚ. ਕੈਲਵਰਟ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੀਪੀ. 4-5

6 ਆਰ.ਬੀ. ਤਿਆਗੀ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ਾ ਰੁਝਾਨ, ਏਸ਼ੀਆ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਕਲਕੱਤਾ, 1968, ਪੀ. 12.

7 ਮੁਖਤਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ, 1923, ਪੰਨਾ 57.

8 ਆਰ.ਬੀ. ਤਿਆਗੀ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ਾ ਰੁਝਾਨ, ਪੰਨਾ 13.

9 ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕਰੈਡਿਟ ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਬਾਰੇ ਰਿਪੋਰਟ (1932-33), ਪੀ. 30.

- 10 ਐਚ. ਕੈਲਵਰਟ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੈਲਥ ਐਂਡ ਵੈਲਫੇਅਰ, ਸਿਵਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1936, ਪੀ. 258; ਅਤਾ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਜਾਰਜ ਐਲਨ ਐਂਡ ਅਨਵਿਨ, ਲੰਡਨ, 1936, ਪੰਨਾ 109-120, 122; ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ, "ਭੂਮੀ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ," ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 7 ਜੂਨ, 1934।
- ਮਿਲਰ ਦੁਆਰਾ 11 ਨੋਟ, 13 ਦਸੰਬਰ, 1907: ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ/ਲੈਂਡ ਰੈਵ enue-A/ ਅਪ੍ਰੈਲ 1908, pp. 42-48.
- 12 ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ, 25 ਮਾਰਚ, 1908: ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ/ ਲੈਂਡ ਰੈਵੇਨਿਊ-ਏ/ ਅਪ੍ਰੈਲ 1908, ਪੰਨਾ 42-48।
- 13 ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਕੋ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਪੰਜਾਬ, (ਭਾਰਤ), ਸ. ਚੰਦ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਦਿੱਲੀ, 1958, ਪੀ. 20.
- 14 ਮਾਈਕਲ ਓਡਵਾਇਰ, ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਆਈ ਨੋ ਇਟ, ਮਿੱਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1988, ਪੰਨਾ 255-56। (ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ 1925)
- 15 ਐਮ.ਐਲ. ਡਾਰਲਿੰਗ, ਵਿਜ਼ਡਮ ਐਂਡ ਵੇਸਟ, ਓਯੂਪੀ, ਲੰਡਨ, 1934, ਪੀ. 120.
- 16 ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੂਰਲ ਕਰੈਡਿਟ ਸਰਵੇ (1954), ਪੀ. 226.
- 17 ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਕੋ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਿ ਪੰਜਾਬ, (ਭਾਰਤ), ਪੀ. ii.
- 18 ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸੀਅਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਮੇਟੀ, 1930, ਵੋਲ. ਆਈ, ਪੀ. 140.
- 19 ਅਤਾ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 60।
- 20 ਮ੍ਰਿਦੁਲਾ ਮੁਖਰਜੀ, "ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਕਰਜ਼ਾ" , ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਗ। XXIII-I, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1989, ਪੀ. 180; ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੇਹਲ, "ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ (1904-1947), ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ 1995, ਪੰਨਾ. 165
- 21 ਈ.ਡੀ. ਲੂਕਾਸ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਲੇਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ, ਲਾਹੌਰ, 1920, ਪੰਨਾ 93-116।
- 22 ਅਤਾ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 331-32.

- 23 ਅਤਾ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 60
- 24 ਏ.ਜੀ. ਚੰਦਾਵਰਕਰ, "ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ 1858-1947", ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ਼ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ 1757-1970, ਵੋਲ. II (ਸੰਪਾਦਨ. ਧਰਮ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਮੇਘਨਾਦ ਦੇਸਾਈ), ਵੋਲ. 2, ਪੀ. 803. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ, "ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ (1904-1947)", ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ 1995, ਪੰਨਾ. 166.
- 25 ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਮੇਟੀ, 1930, ਵੋਲ. I, ਪੰਨਾ 14-17.
- 26 ਮੁਖਤਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 116.
- 27 ਅਤਾ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 61-62।
- 28 ਮੁਖਤਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 100.
- 29 ਡੀ. ਰੇਦਰਮੰਡ, ਇੰਡੀਆ ਇਨ ਦ ਗ੍ਰੇਟ ਡਿਪ੍ਰੈਸ਼ਨ 1929-1939, ਮਨੋਹਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1992, ਪੀ.ਪੀ. 256-58।
- 30 ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਬੈਂਕਿੰਗ ਇਨਕੁਆਰੀ ਕਮੇਟੀ, 1930, ਵੋਲ. ਆਈ, ਪੀ. 15.
- 31 ਮੁਖਤਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੀ. 101.
- 32 ਖਾਲਿਦ ਮੁਸਤਫਾ, "ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ," ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਭਾਗ। 10, ਨੰਬਰ 2, ਜੁਲਾਈ 1993, ਪੀ. 119. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਅੰਦੋਲਨ ਮਾੜੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ, ਧੜੇਬੰਦੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੀੜਤ ਸੀ: ਏ.ਜੀ. ਚੰਦਾਵਰਕਰ, "ਮਨੀ ਐਂਡ ਕ੍ਰੈਡਿਟ 1858-1947", ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ 1757-1970, ਭਾਗ. II (ਸੰਪਾਦਨ ਧਰਮ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਮੇਘਨਾਦ ਦੇਸਾਈ), ਪੀ. 801. ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਅਸਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ:

ਬ੍ਰਿਜ ਨਰਾਇਣ, ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ: ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1990 (ਮੁੜ ਛਾਪਣ), ਪੀ. 419

33 ਅਤਾ ਉੱਲਾ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 320-321।

34 ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਕੇ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ, (ਭਾਰਤ), ਪੰਨਾ 8-9।

35 ਮੁਖਤਾਰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਪੀ. 108.

36 ਗਿਰੀਸ਼ ਮਿਸ਼ਰਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪਰਗਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੀ. 134.

37 ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਕੇ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਿ ਪੰਜਾਬ, (ਭਾਰਤ), ਪੀ. 37.

38 ਰੇਮੰਡ, ਡਬਲਯੂ. ਗੋਲਡਸਮਿਥ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਿੱਤੀ ਵਿਕਾਸ 1860-1977, OUP, ਦਿੱਲੀ, 1983, p. 99.

39 ਏ.ਜੀ. ਚੰਦਾਵਰਕਰ, "ਪੈਸਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ 1858-1947", ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ 1757-1970, ਵੋਲ. II (ਸੰਪਾਦਨ ਧਰਮ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਮੇਘਨਾਦ ਦੇਸਾਈ), ਪੀ. 800

40 ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਕੇ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਿ ਪੰਜਾਬ, (ਭਾਰਤ), ਪੀ. 19

41 ਇਹ ਸਿਰਫ 3.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖੁਲਾਸਾ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ: O.H.K. ਸਪੇਟ ਅਤੇ ਏ.ਟੀ.ਏ. ਲੇਅਰਮਾਊਥ, ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਪਾਕਿਸਤਾਨ: ਏ ਜਨਰਲ ਐਂਡ ਰੀਜਨਲ ਜਿਓਗ੍ਰਾਫੀ, ਸਫੋਲਕ, 1967, ਪੀ. 274; ਬੀ.ਐਮ. ਭਾਟੀਆ, "ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਸਹਿਕਾਰਤਾ" , ਭਾਰਤ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਇਤਿਹਾਸ (1857-1956), (ਐਡ. ਵੀ.ਬੀ. ਸਿੰਘ), ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1975, ਪੰਨਾ. 155.

42 ਜੀ.ਆਰ. ਮਦਾਨ, ਕੇ-ਆਪਰੇਟਿਵ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਿ ਪੰਜਾਬ, (ਭਾਰਤ), ਪੀ. 23. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ, "ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਿਕਾਰੀ ਕ੍ਰੈਡਿਟ (1904-1947), ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਪਟਿਆਲਾ, ਮਾਰਚ 1995, ਪੰਨਾ. 167

ਡਾ. ਰੂਬੀ ਬਾਲਾ ਬੀ.ਐਲ.ਐਮ ਗਰਲਜ਼ ਕਾਲਜ, ਨਵਾਂਸ਼ਹਿਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਲੇਗ ਮਹਾਂਮਾਰੀ (1897-1920) 'ਤੇ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ (1918-19) ਵਿੱਚ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਐਮ.ਫਿਲ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਹਨ।

ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ (1918-19)

ਰੂਬੀ ਬਾਲਾ ਡਾ

1918 ਵਿੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਾਇਰਲੈਂਸ ਦੀ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਸਨੇ 1919 ਤੱਕ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1918 ਵਿੱਚ, ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਨੇ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਜਿਸਨੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਫੈਲਣ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈਆਂ। ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘਾਤਕ ਬਿਮਾਰੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫਲੂ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦਾ 'ਬੁਖਾਰ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਕਲਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ 1918-19 ਦੀ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਣਜਾਣ ਘਟਨਾ ਹੈ। (1) 'ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ' ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰਭਾਵ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪ੍ਰਭਾਵ'। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤੀ ਵਰਤੋਂ 1743 ਈ. ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਹੈ। ਰੂਸੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ' ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ"। ਇੱਕ ਖਾਸ ਬੁਖਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਗਾੜ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛੂਤ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਫੈਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਕੜਵੱਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (3) ਇਸਨੂੰ "ਸਪੈਨਿਸ਼ ਫਲੂ" ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (4) ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ

ਆਈਆਂ; ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ 19 ਮਹਾਂਮਾਰੀ, ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। -19.

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, 1803, 1833, 1837, 1840 ਅਤੇ 1890 ਵਿੱਚ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 1918 ਦਾ ਫਲੂ ਮੌਤ ਦਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਕਾ ਬੁਖਾਰ (ਨਵਾਂ ਜ਼ੁਕਾਮ ਬੁਖਾਰ)। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਲਾਹੌਰ, ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (7) ਹਾਲਾਂਕਿ, 1918 ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਨੇਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਲਕੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕਲੀਨਿਕਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ: ਪਹਿਲਾਂ, ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦਾ ਬੁਖਾਰ, ਜਿਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਛੋਟ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਨਿਯਮਿਤ ਬੁਖਾਰ ਚਾਰਟ ਦੁਆਰਾ ਚਿੰਨ੍ਹਿਤ; ਦੂਸਰਾ, ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਦਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 104 F ਦੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ 80-90 ਦੀ ਨਬਜ਼ ਦੀ ਦਰ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ ਬੁਖਾਰ ਦੇ ਕੇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨਿਯਮ ਸੀ; ਤੀਜਾ, ਸਿਰ, ਪਿੱਠ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਰਦ; ਚੌਥਾ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੱਤ ਤੋਂ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਮਾਰਕ ਕੀਤੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਘੱਟ-ਆਮ ਤਾਪਮਾਨ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਵੱਡੇ ਹਵਾ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਕੈਟਰਰਲ ਸੇਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਹ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼। 1918 ਦਾ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ 1890 ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਮੌਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਫੇਫੜਿਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਤਰਲ ਦੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਡੁਬੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। (10) ਸਮਕਾਲੀ ਖੋਜ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਜੀਵ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1918 ਦੇ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਲਈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਬੈਸੀਲਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੈਸੀਲਸ ਓ ਫੀਫਰ ਕਿਹਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਪਲੇਗ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਛੂਤ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਇੱਕ ਛੂਤ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ਤੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਗਤੀ ਨਾਲ ਫੈਲਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਫਲੂ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਲੇਗ ਅਤੇ ਹੈਜ਼ੇ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਹਲਕੀ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।(12)

ਸਾਰਣੀ 1: ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮੌਤ ਦਰ, 1918 (30 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ)

Province	Population	Total Estimated Influenza Deaths	Percentage of total population
United Provinces	46,820,506	1, 072, 671	2.2
Bombay	19,587,383	900, 000	4.5
Punjab	19,337,146	816, 317	4.2
Central Provinces and Berar	13,916,308	790, 820	5.6
Madras	40,005,735	509, 667	1.2
Bihar and Orissa	34,489,846	359, 482	1.0
Bengal	45,329,247	213, 098	0.4
North West Frontier Province	2,041,077	82, 000	4.0
Assam	6,051,507	69, 113	1.1
Burma	9,856,853	60, 000	0.6
Delhi	416,656	23, 175	5.5
Coorg	174,976	3, 382	1.9
British India	238,026,240	4, 899, 725	2.0

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ 238,026,240 4, 899, 725 2.0

ਸਰੋਤ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1918 ਦੀ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਿਪੋਰਟ, 1919, p.4

ਮਈ 1918 ਵਿੱਚ, ਫਲੂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਜਿੱਥੋਂ ਇਹ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮੇਰਠ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ। (13) ਇਹ ਜੂਨ 1918 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇੱਕ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। (14) ਅਗਸਤ ਤੱਕ, ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਆਬਾਦੀ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸਨ। ਰੇਲਵੇ, ਸੜਕਾਂ, ਪੋਸਟਾਂ, ਜਲ ਮਾਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। (15) ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਫਲੂ ਦੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ. ਕੇਸ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਲਬਰਟ ਵਿਕਟਰ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੇਓ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਸਤ 1918 ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਮਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਨਤਾ ਨਾਲ ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਫਲੂ ਦੀ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਾਇਰਲ ਸੀ।(16)

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਤੰਬਰ 1918 ਤੱਕ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸੈਨੇਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ: "ਸੂਬਾ ਗੁੜਗਾਉਂ ਤੋਂ ਕੈਂਪਬੈਲਪੁਰ ਤੱਕ ਸੰਕਰਮਿਤ ਸੀ" । ਮਿਆਦ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। 15 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 8 ਨਵੰਬਰ, 1918 ਤੱਕ, ਸੂਬਾ "ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਰਗਾ" ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰਕੋਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।(18)

8 ਨਵੰਬਰ 1918 ਤੱਕ, ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਆਬਾਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਫਲੂ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਨੂਰਪੁਰ ਅਤੇ ਪਾਲਮਪੁਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਨਵਰੀ 1919 ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਫ਼ਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ

ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਕੁਲੂ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। (19) 1919 ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਪੈਨਿਸ਼ ਫਲੂ ਨੇ ਬੰਗਾਲ, ਸੰਯੁਕਤ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਬੰਬਈ, ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਲਈ।

(20)

ਸਾਰਣੀ II: ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ-ਵਾਰ ਮੌਤ ਦਰ ਦੇ ਅੰਕੜੇ

Sr. No.	District	Population	Deaths
1	Gurgaon	7,59,389	63,071
2	Rohtak	7,14,834	61,049
3	Karnal	7,99,787	52,000
4	Ferozpur	9,59,657	50,000
5	Hissar	8,04,889	44,327
6	Lyallpur	8,57,711	35,539
7	Lahore	1,36,158	35,128
8	Sialkot	9,79,553	33,825
9	Jullundur	8,01,920	31,803
10	Gujrat	7,45,634	31,227
11	Gurdaspur	8,36,771	30,437
12	Amritsar	8,80,728	28,792
13	Ambala	6,89,970	28,001
14	Multan	8,14,871	27,751
15	Ludhiana	5,17,192	25,352
16	Hoshiarpur	9,18,569	23,857
17	Montgomery	5,35,299	22,751

18	Shahpur	6,87,366	21,912
19	Gujranwala	9,23,449	21,035
20	Dera Ghazi Khan	5,28,447	16,371
21	Muzzafargarh	5,69,461	15,919
22	Kangra	7,70,386	14,938
23	Rawalpindi	5,47,827	14,648
24	Jhelum	5,11,575	12,450
25	Jhang	5,15,526	12,000
26	Mianwali	3,41,377	9,940
27	Attock	5,19,273	3,608
28	Simla	39,320	616

ਸਰੋਤ: ਸਿੱਖਿਆ (ਸੈਨੇਟਰੀ), ਮਾਰਚ 1919, ਨੰਬਰ 17-39, NAI, GOI, p.167

ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਦੂਜੀ ਏਜੰਸੀ ਡਾਕਘਰ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਨ। (21) ਸੈਨੇਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ 1 ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਉੱਚ ਖੁਰਾਕੀ ਕੀਮਤਾਂ, ਦੁੱਧ, ਕੰਬਲ ਅਤੇ ਗਰਮ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਬਾਰਸ਼ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਨੇ ਭਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। (23) ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਘੱਟ ਸਨ। ਯਾਤਰਾ, ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ, ਸਿਨੇਮਾਘਰਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਗਈ। (24) ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਸਵੀਡਨ, ਨਾਰਵੇ, ਹਾਲੈਂਡ, ਡੈਨਮਾਰਕ ਸਮੇਤ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਫਲੂ ਫੈਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ. ਇਕੱਲੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ, ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ

ਦੇ ਆਉਣ ਦੇ ਚਾਰ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲਗਭਗ 13,500 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। (25) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਸੈਨੇਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਮੌਤ ਦਾ ਔਸਤ ਕੇਸ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" (26) ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਜੂਨ-ਅਕਤੂਬਰ 1918 ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਫਲੂ ਨੇ ਲਗਭਗ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ 60 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। (27) ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, 19, 337,146 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਭਗ 8, 16, 317 ਸੀ। ਯਾਨੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 4.2 ਫੀਸਦੀ। 23, 80, 26, 240 ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 48, 99, 725 ਸੀ, ਯਾਨੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ। (28) ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਬੰਬਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੂਬੇ ਸਨ। ਦ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ। ਚਾਰ ਅਤੇ ਤਿਮਾਹੀ ਸਾਲ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 20 ਮਿਲੀਅਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜ ਗੁਣਾ ਘਾਤਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਭਗ 108 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹੋਣਗੇ।(30)

ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਨੇ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਬੇਮਿਸਾਲ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 15 ਅਕਤੂਬਰ ਤੋਂ 10 ਨਵੰਬਰ, 1918 ਤੱਕ 25 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, 4 ਤੋਂ 5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਜੋ 8 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। (31) ਗੁੜਗਾਉਂ ਵਿੱਚ, ਲਗਭਗ 60,000 ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਯਾਨੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ 9 ਫੀਸਦੀ ਆਬਾਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਕਰਨਾਲ, ਰੋਹਤਕ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਹਿਸਾਰ, ਲਾਹੌਰ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਜਲੰਧਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਮੌਤ ਦਰ 30,000 ਸੀ।(32)

1918 ਦੇ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰਭਵਤੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ 20 ਤੋਂ 40 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ। ਇਸਨੇ ਮੌਤ ਦਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ "ਬੇਬੀ ਬੁਮ" ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। (33) ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਰ 15 ਤੋਂ 40 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (35) ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ: “ਹਰੇਕ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਮਰੀਜ਼ ਮੰਜੇ ਉੱਤੇ ਪਏ ਹਨ” । ਭਾਰਤ। ਇਸ ਲਈ, ਲੋਕ ਗਰਮ ਕੱਪੜੇ ਖਰੀਦਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਕੀਮਤਾਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਸਨ. ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਹਿੰਗਾਈ ਨੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।(37)

ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿੱਚ, ਕਸਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਰਹੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੋਵੇ ਜੋ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। (38) ਇੱਕ ਸਮਕਾਲੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੈਨੇਟਰੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਮੌਤ ਦਰ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ: “ਹਸਪਤਾਲ ਇਸ ਲਈ ਘੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਜਲਦੀ ਮਰੇ ਮਰਨ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ; ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਮੁਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ; ਡਾਕ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਨ; ਸੜਦੇ ਘਾਟ ਅਤੇ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਸਨ; ਲਗਭਗ ਹਰ ਘਰ ਮੌਤ ਦਾ ਸੋਗ ਮਨਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਭੰਬਲਭੂਸਾ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ।” (39) ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਨੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1918 ਨੂੰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ: “ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 100 ਤੋਂ ਘੱਟ ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਤ 8 ਵਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਬੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬਚੇ ਹੋਏ ਬਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।”

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਸੇਵਾ ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਰਾਹਤ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਏ ਗਏ।(40) ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਰੋਹਨ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮੌਤ ਦਰ ਭਿਆਨਕ ਸੀ, ਸਥਾਨਕ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਹਵਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਾਤਾਵਰਣ . ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਲਾਲਾ ਮਤੀ ਸ਼ਾਹ ਭਾਬੜਾ, ਨੱਥੂ ਸ਼ਾਹ, ਮੋਤੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਮੁਫਤ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ। (42) ਬਟਾਲਾ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਔਸਤਨ 35 ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਅਹਿਮਦੀਆ ਭਾਈਚਾਰਾ (44) ਸ਼ਿਮਲਾ ਵਿੱਚ, ਰਿਜ ਉੱਤੇ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਚਰਚ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਸਥਾਈ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਨਰਸਿੰਗ ਲਈ ਸਵੈ-ਸੇਵੀ ਕੀਤਾ।(45)

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ, ਮਲੇਰੀਆ, ਪਲੇਗ, ਚੇਚਕ ਅਤੇ ਹੈਜ਼ਾ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਮਹਾਂਮਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 1918-19 ਦੀ ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਮਹਾਂਮਾਰੀ "ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਾਇਰਸ" ਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਇਸਦੀ ਮੌਤ ਦਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਚਾਰ ਅਤੇ ਚੌਥਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ 20 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨਫਲੂਐਂਜ਼ਾ ਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ 60 ਲੱਖ ਜਾਨਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜ ਗੁਣਾ ਘਾਤਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਫੈਲਣ ਅਤੇ ਗਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸਮੇਤ ਹਰ ਕੋਈ ਅਣਜਾਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ 1918 ਦੇ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ, ਇਹ ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਟੋਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨੇ ਸੂਬਾਈ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 4.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਘਟਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਲਗਭਗ ਦੁੱਗਣਾ ਸੀ।

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1 ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ. 416.

2 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸਿੱਖ ਹੈਰੀਟੇਜ ਸੋਸ਼ਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਟ੍ਰਾਂਸਫਾਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਿੱਖਸ, ਭਾਗ 3, (ਐਡੀ. ਆਰ. ਐਨ. ਸਿੰਘ), ਕਾਮਨ ਵੈਲਥ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੀ. 309.

3 ਸਿੱਖ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਭਾਗ ਦੋ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2008, ਪੰਨਾ 1051-1054।

4 ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, “ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਐਨ ਅਰਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨਸ ਸੈਂਟਰ” , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਐਂਡ ਓਰਿਜਿਨ ਆਫ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009, ਪੰਨਾ। 29.

5 fiE/ pkpk g?o Xfo g{ik nk;D[EkgfD ;'nk..

f;X nk;fD ;fG irs d/ BkBe nkfd ws/ i/ e'nk..

ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਪਾਠ, ਲਿਪੀਅੰਤਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ, (ਵਾਰ ਪਹਿਲੀ, ਪਉੜੀ 27), ਭਾਗ ਇੱਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ, ਪਟਿਆਲਾ, 1998, ਪੰਨਾ. 57.

6 ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, “ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਐਨ ਅਰਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨਸ ਸੈਂਟਰ” , ਪੰਨਾ. 29.

7 ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, “ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਸਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ” , ਪੰਜਾਬ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1977, ਪੰਨਾ. 42.

8 ਸੁਨੀਤਾਪੁਰੀ, ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ ਦਾ ਆਗਮਨ: ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਮੁਨਸ਼ੀਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1993, ਪੰਨਾ. 152.

9 ਸਿੱਖ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਪੰਨਾ 1051-1054।

10 ਐਮ.ਐਲ. ਆਹੂਜਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ, ਯੂ.ਬੀ.ਐੱਸ. ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2008, ਪੰ. 191.

11 ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ, ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਬੁੱਕ, ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਟਰੱਸਟ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ ਅਲਬਰਟਾ, ਐਡਮਿੰਟਨ, 1997, ਪੰਨਾ. 50.

12 fiE? ikfJ pj? w/OK ;fsr[o{; ' EkB[;jktk okw oki/..

r[of;lyh;' EkB[Gkfbnk b? X{fo w[fy bktk..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ. 450. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

13 r[o{d[nko? j'fJ ;'Mh gkfJ;h..

J/s[d[nko? X'fJ jSk j'fJ;h..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ 730. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

14 ਅਨੂ ਕੰਧਾਰੀ, "ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ" , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੂਲ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009, ਪੰਨਾ. 289; ਗੁਰਨਾਮ ਕੌਰ, "ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ- ਏ ਸੋਸ਼ਲ ਮਾਡਲ", ਖਾਲਸਾ ਐਂਡ ਦਾ ਟਵੰਟੀ ਫਸਟ ਸੈਂਚੁਰੀ, ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1999, ਪੰਨਾ 32-39।

15 ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਹੇਮਕੁੰਟ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2005, ਪੰਨਾ 13.

16 ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ, "ਸਿੱਖ ਸੋਸਾਇਟੀ ਅੰਡਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ: ਏ ਸਟੱਡੀ", ਜਰਨਲ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਭਾਗ। IX, No.2, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982, p. 72; ਐੱਚ.ਐੱਸ. ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਪੰਨਾ 147.

17 ;kX ;zfr jfo ehosB[rkJhn?...

fJj[n;EkB[r{o{s/ gkJhn?..f..ojkT[d{ik..%o..#\$.ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), p. 385. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

18 ਜੇ. ਮੈਲਕਮ, ਸਕੈਚ ਆਫ਼ ਦ ਸਿੱਖਸ, ਏਸ਼ੀਅਨ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਸਰਵਿਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1986, ਪੀ. 185.

19 ਡਬਲਯੂ. ਓਵੇਨ, ਕੋਲ, ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਐਂਡ ਇਟਸ ਇੰਡੀਅਨ ਕੰਟੈਕਸਟ 1469-1706, ਡੀ.ਕੇ. ਏਜੰਸੀਆਂ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1984, ਪੀ. 232.

20 ਏ.ਸੀ. ਬੈਨਰਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਰਾਜੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1978, ਪੰਨਾ. 50.

21 ਰਾਧਾਕਮਲ ਮੁਖਰਜੀ, ਦ ਕਲਚਰ ਐਂਡ ਆਰਟ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜਾਰਜ ਐਲਨ ਐਂਡ ਅਨਵਿਨ, ਲੰਡਨ, 1959, ਪੰਨਾ 148।

22 ntfb nbj B{o[T[gkfJnk e[dofs e/ ;G pzd/..

J/e B{o{s/ ;G[ir[T[gfink eT[B Gb/ e' wzd/..f..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), p. 1349. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

23 ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਹੈਰੀਟੇਜ ਸੋਸ਼ਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਟ੍ਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰੂਪ, ਭਾਗ. 3, ਪੀ. 309. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ: ਐਨ ਅਰਲੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਸੈਂਟਰ, ਪੰਨਾ ਵੀ ਦੇਖੋ। 36; ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ, "ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਤਾ" , ਪੰਨਾ. 77.

24 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੇਕ ਦ ਟੈਂਬ ਮਾਸਟਰ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1978, ਪੰਨਾ. 141.

25 ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969, ਪੰਨਾ. 168

26 ਫਪB[;/tk cb[epj[B gkftf; ;/tk eoDh ;koh.....ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ. 992. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

27 ftfu d[Bhnk ;/t ewkJhn?...

sk dorj p?;D[gkJhn?...ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), p. 26. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

28 iB eh ;/tk T{sw ekwk.." ..ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, (S.G.P.C.), ਪੰਨਾ 164. "ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ" , ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ: <http://www.sgpc.net> (SGPC ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੈੱਬਸਾਈਟ) ਵੀ ਦੇਖੋ।

29 ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜਾਗਰੂਕਤਾ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਐਸ.ਜੀ.ਪੀ.ਸੀ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2000, ਪੀ. 60.

30 ਆਰਥਰ. W. Heiweg, "ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ" , ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. XVIII, 1993-94, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 73.

ਡਾ: ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਜੀ.ਐਚ.ਜੀ. ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਗੁਰੂਸਰ ਸਧਾਰ, (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ। ਉਸ ਦਾ ਡਾਕਟਰੀ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ (1945-46) ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀਕਰਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਮਵਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਭਗ 40 ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ (1946)

ਬਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ (1946) ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੀ। ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਇਸਲਾਮ ਇਨ ਖ਼ਤਰੇ' ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਬਿਰਾਦਰੀ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਇੱਕ 'ਡੁੱਬਦਾ ਜਹਾਜ਼' ਹੈ। ਬਿਰਾਦਰੀ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਮਿਸਾਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਗੁਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਸਨ: (1) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ (2) ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਸੰਸਥਾ ਸੀ। ਲੀਗ ਨੇ ਪਿੰਡ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੀਰੀ-ਮੁਰੀਦੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਪੀਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫਤਵੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਉਲੇਮਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ, ਲੀਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਜਮੀਅਤ-ਉਲ-ਉਲਮਾ-ਏ-ਹਿੰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ। ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਲੇਮਾ ਦੀ ਮਦਦ ਮੰਗੀ ਸੀ ਕਿ "ਲੀਗ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਵੋਟ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਵੋਟ ਹੈ"। (1) 1945 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਉਲੇਮਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੇਵਬੰਦ ਦੇ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਬੀਰ ਅਹਿਮਦ ਉਸਮਾਨੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੱਖੀ ਉਲੇਮਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਲਈ

ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਲਿਜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਨੂਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੀਗ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹਰ ਵੋਟ ਪਵਿੱਤਰ ਪੈਰਿੰਬਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪਾਈ ਗਈ ਵੋਟ ਹੋਵੇਗੀ। (3) ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਚੋਣ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਕੁਝ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿੱਜੀ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਰਗਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਉਰਸ (ਸੰਤ ਦੀ ਬਰਸੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। , ਇਸਲਾਮੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮਿਕ ਏਕਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਾਇਖ ਅਤੇ ਸੱਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਇਕਜੁੱਟ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਰਥਨ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਚਾਹਿਆ, ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿਖੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਟਿਵਾਣਾ ਦੇ ਚੇਲੇ। ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ: “ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਭੀਖ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਲਈ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ; ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ, ਸੂਫੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਗ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਨਵਾਬ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ ਖਾਂ ਟਿਵਾਣਾ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮੁਰੀਦ ਹਨ ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਛੱਡਣ।” ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਪੀਲਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪੇਂਡੂ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਲੀਆ ਅਤੇ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਵੱਲੋਂ ਫਤਵੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਪਰਚੇ ਅਤੇ ਕੰਧ ਪੋਸਟਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਵਾ-ਏ-ਵਕਤ ਅਤੇ ਇੰਕਿਲਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਸ਼ਾਹ ਨੂਰ ਜਮਾਲ ਦੇ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਇੱਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ: “ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਦੇਣ ਲਈ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਕਰਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜੋ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।” (8) ਪੀਰ ਗੋਲਰਾ ਨੇ ਗੁਜਰ ਖਾਨ ਵਿਖੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਕ ਫਰਮਾਨ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਪੀਰ ਸਿਆਲ ਨੇ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਵੀ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ (9)

ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਵਰਗ ਵਰਗਾ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਲਈ ਇਲਾਜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ। ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੋਈ ਗਰੀਬੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੋਈ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੋਈ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ: ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (10) ਪੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਤਵੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਪੀਰ ਜਮਾਤ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪੀਰ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜੇਹਲਮ ਤਹਿਸੀਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਫਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਹਨ। ਵੋਟਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੀਗ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਅਵੈਧ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਲੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਕਬਰਿਸਤਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ; ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪੂਰਥਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੈਰੰਬਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਉਲੇਮਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਪੈਂਫਲਿਟਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਫਤਵੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਲਾਲਪੁਰ ਦੇ ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਅਲੀਪੁਰ ਦੇ ਪੀਰ ਜਮਾਇਤ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ, ਮੌਲਵੀ

ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ, ਮਾਜਰਾ ਦੇ ਹਾਜ਼ੀ ਸਯਦ ਪੀਰ ਯਾਕੂਬ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਨੂਨ, ਸ਼ੌਕਤ ਹਯਾਤ ਖਾਨ, ਮਮਦੋਟ ਦੇ ਨਵਾਬ ਮੀਆਂ ਇਫਤਿਖਾਰ ਹੁਸੈਨ, ਰਾਜਾ ਗੰਜਫਰ ਅਲੀ ਖਾਨ, ਨਵਾਬ ਉੱਲਾ ਖਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਮੀਦਵਾਰ, ਏਜੰਟ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (14) ਸ਼ਰੀਫੁਦ-ਦੀਨ-ਬੁ ਅਲੀ ਕਲੰਦਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਥਾਪਿਤ ਚਿਸਤੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸੱਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਦਿਰੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ, ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਕੇਰੰਗਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ, (15) ਅਜਮੇਰ ਦੀ ਵੱਕਾਰੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਸਜਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ: “ਤੁਹਾਡੀ ਵੋਟ ਕੌਮ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਾਤ ਜਾਂ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿਰਦਰੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।” (16)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹਿਮ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਚਿਸਤੀ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਲੀਗ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸੰਗਠਿਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸਰ ਛੇਟੂ ਰਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਖਾਂ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਫਿਰਕੂ ਪਹੁੰਚ ਲੀਗ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸੀ'। ਪਰ ਲੀਗ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬੇਅਸਰ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। (18) ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਮਾਤ-ਏ-ਉਲਮਾ-

ਏ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਉਲੇਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। (19) ਮੌਲਾਨਾ ਦਾਉਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਲੀਗ ਦੀਆਂ ਇਸਲਾਮੀ ਅਪੀਲਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਮੁਸਲਿਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਲਗਭਗ ਰੁਪਏ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। 20,000 ਅਤੇ 30,000। (20) ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਲੀਗ ਦੇ ਆਗਾ ਬਰਕਤ ਅਲੀ ਨੇ 1945 ਦੇ ਉਰਸ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਅਸਥਾਨ, ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਰਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਰਾਖਵਾਂ ਸੀ। (21) ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਦਦ ਲਈ ਪੀਰ ਟੌਨਸਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਐਕਟ ਔਕਾਫ਼ ਬਿੱਲ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਿਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਲਗਭਗ ਬੇਸਹਾਰਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਲੀਗ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ, ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਜਹਾਦ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸੂਫੀ ਸਮਰਥਨ। (24) ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਾਣਕੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਦੇ ਪੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਪੀਰ ਜਮਾਇਤ ਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮ ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਸੂਬਾਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ। ਮਮਦੋਟ ਦੇ ਨਵਾਬ, ਸ਼ੌਕਤ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਨੂਨ ਵਰਗੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਆਨਰੇਰੀ ਖ਼ਿਤਾਬ ਲਏ। (25) ਬਿਰਾਦਰੀ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ: ਪੀਰ। , ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ (ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਕਾਰਪੇਟ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਦਰਗਾਹ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ)। ਪੀਰ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੇਂਡੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। (26) ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫਤਵੇ ਜਾਰੀ

ਕੀਤੇ। ਹਰ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚ ਪੀਰਾਂ, ਮੌਲਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਪਸਾਰ ਸਕੀ। ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਆਗੂਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬਦਲ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੁੱਬਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤੇ ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫਤਵੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ। ਸਿਆ ਦਾ ਪੀਰ ਮੈਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, "ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਲਿਕ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਨਰਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਜਾਵੇਗਾ"। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਦਰਗਾਹ ਬੁ-ਅਲੀ-ਕਲੰਦਰ ਨੇ 18 ਜਨਵਰੀ 1946 ਨੂੰ ਨਵਾਈ-ਏ-ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਨ (ਦੁਆਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼) ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੰਨ, ਫਿਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਿਓ" (27)

ਝੰਗ-ਪੱਛਮੀ ਮੁਹੰਮਦਾਨ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚ, ਪੀਰਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਰਾਨ ਲੈ ਕੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਵੋਟ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। (28) ਮੁਫਤੀ ਮੌਲਾ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ:

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕਾ ਇਰਾਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣੇ ਕਾ ਹੈ। ਸੰਘਵਾਦੀ ਕਾ ਮਖਸਾਦ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਮਰਦ ਰਹਿਣ ਕਾ ਹੈ। Ub app ਹਾਏ ਇੰਸਾਫ ਕਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਨਣੇਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮੁਰਗੀ, ਯਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਹਿਣਵਾਲਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਪੀਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ: (ਏ) ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ; ਅਤੇ (ਬੀ) ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ

ਵਧਾਉਣ ਲਈ। ਐਮ.ਏ. ਜਿਨਾਹ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਕਿ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਮਲਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਇਆ। (29) ਗੁਲਾਮ ਸਮਦ ਨੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਠੀਕ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣੀ ਕਸਬੇ ਮੁਹੰਮਦਾਨ ਹਲਕੇ ਦੇ ਸੋਨੀਪਤ ਵਿਖੇ ਮਸਜਿਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਟਿਕਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।(30) ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਆਰਿਫ 5 ਜਨਵਰੀ 1946 ਨੂੰ ਨਵਾਈ-ਏ-ਵਕਤ ਵਿੱਚ ਹੁਸੈਨ, ਜੁਲੰਦੂਰ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਅਜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਰ ਮੌਤ ਕਾ ਸਾਵਲ ਹੈ ਅਗਰ ਮਜ਼ਹਬ ਜ਼ਿੰਦ ਰਹਾ ਤੇ ਬਿਰਾਦਰੋਂ ਬੁਰੇ ਆਦਮੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕਤੀ ਹੈ।(31)

ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨ ਦਰਬਾਰ ਘੋਂਣਸੀਆ ਨੇ 27 ਜਨਵਰੀ 1946 ਨੂੰ ਨਵਾਈ-ਏ-ਵਕਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਰੀਦ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਵੱਗਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਮੁਰੀਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।(32) ਪੀਰ ਵਲੈਤ। ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਰਦ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਹੋਗੀ...ਮੁਸਲਮਾਨ ਕੇ ਸਮਾਨ ਕੁਰਾਨ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ...ਹਮ ਵਕਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਬ ਹਮ ਅਪਨੀ ਈਦ ਆਜ਼ਾਦ ਔਰ ਠੁੱਡ ਮੁਖਤਾਰ ਇਸਲਾਮੀ ਹਕੂਮਤ ਯਾਨੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਮਨਾਵਗੇ(33)

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਾਲਿਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਮੁੱਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਪੈਸ ਅਤੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਮੁਹਿੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੁਸਲਿਮ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਵੋਟ

ਦਿੱਤੀ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੋਮਿਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੇ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਰਕ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। (34) ਸ਼ਕਰਗੜ੍ਹ ਮੁਹੰਮਦਾਨ ਹਲਕੇ ਵਿਚ , ਪੀਰ ਸੱਯਦ ਅਲੀ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ, ਪੀਰ ਅਲੀ ਅਕਬਰ, ਪੀਰ ਕੁਤਬ ਨਿਸਾਰ, ਪੀਰ ਅਸਲਮ ਸ਼ਾਹ ਅੱਡਾ, ਗਮਟਾਲਾ, ਲੈਰਕਲਾਂ, ਭਜਨਾ, ਕੰਜਰੂਰ, ਡੱਡੂ ਚੱਕ, ਨੇ ਫਤਵਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ।) ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਦੇ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ, ਸਈਅਦ ਆਲਮ ਸ਼ਾਹ, ਅਲੀ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਾਹ, ਸ਼ਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਅਖਤਰ ਹੁਸੈਨ, ਮੌਲਵੀ ਹਬੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਮੇਲੂਵਾਲ, ਅਲੀਪੁਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਚੁੱਕੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਣਗੇ ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਜਹਾਨਮ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਪਾਉਂਦੇ। ਯੂਨੀਅਨਿਸਟਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰਨਗੇ। (36)

ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਾਂਗ ਕਾਮਯਾਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਬਹਾਰ ਸ਼ਰੀਫ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਸ਼ਮਸ ਦੀਨ ਸਫਾਦਾ ਅਤੇ ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਅਲੀਪੁਰ ਮੁਹੰਮਦਨ ਹਲਕੇ ਵਿੱਚ ਇਲਾਕਾ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਪੋਲਿੰਗ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਪੋਲਿੰਗ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਸ਼ੁੱਧ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

ਕੀ ਦਫਾ ਕੁਰਾਨ ਕੇ ਵੋਟ ਕਰੋ, ਇਸਤ-ਏ-ਰਸੂਲ ਕੇ ਵੋਟ ਕਰੋ, ਇਸਲਾਮ ਕੇ ਵੋਟ ਕਰੋ।(38)

ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਜੇਹਲਮ ਨੇ “ਮੁਸਲਮਾਨ” ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇੱਕ ਪੋਸਟਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ: ਸੱਚ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਟਰੇਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਧਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਹੈ।(39)

1. ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ 1. ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕੁਫਰਿਸਤਾਨ ਹੈ।
2. ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੁਹੰਮਦ (ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ 'ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਅਸੀਸ ਹੋਵੇ) ਅਤੇ ਅਲੀ (ਉਸ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ) ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ 2. ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਖਿਜ਼ਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਹਨ।
3. ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਵਾਲ ਕਲਿਮਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ 3. ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਹੈ।
4. ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਹਰੇ ਝੰਡੇ ਦਾ ਸਨਮਾਨ (ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਝੰਡੇ ਦਾ ਰੰਗ ਦਾਅ 'ਤੇ ਹੈ) 4. ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖਿਜ਼ਰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ।

ਮੁਸਲਿਮ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲਈ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਐਮ.ਏ. ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਤੋਂ। ntiments.(40) Sh. ਪਿੰਡ ਮੀਆਂ ਦੀ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਵਿਖੇ ਫਜ਼ਲ ਹੱਕ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ “ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਕੁਫਰ ਅਤੇ 'ਇਸਲਾਮ' ਵਿਚਕਾਰ ਲੜਾਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੈਗੰਬਰ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੋਟਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਵੋਟ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੱਬ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੈਗੰਬਰ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ (41)

ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਇੱਕ ਵਰਕਰ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਬਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲਵਾਏਗਾ ਅਤੇ ਗਊ ਹੱਤਿਆ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਪਾਬੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਝਟਕਾ ਮਾਸ ਦੀ ਮੁਫਤ ਵਿਕਰੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਰ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ। ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਭਿਆਨਕ ਕਾਲ ਲਈ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣਾ ਪਾਪ ਹੋਵੇਗਾ।(42) ਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਨੂਨ ਨੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਧਰਮ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ. “ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕੁਰਾਇਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸਨੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਾਅਦੇ 'ਤੇ ਲੀਗ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੈਰੰਬਰ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਲਈ ਕਾਸਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹਰਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਲੀਗ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਛੋਟੀਆਂ ਸਿੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਹੋਂਦ ਛੱਡ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਦਰਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸਈਅਦ ਰਿਆਜ਼ ਹੁਸੈਨ, ਝੀਰਾਂਵਾਲੀ ਦੇ ਨਵਾਜ਼ਿਸ਼ ਹੁਸੈਨ, ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ, ਮਾਸਟਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਖਾਨ, ਮਾਸਟਰ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਰਸੂਲ (ਐੱਮ. ਐੱਲ.) ਨੇ ਇਕ ਖੰਭੇ 'ਤੇ ਬੈਨਰ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਰੱਬ ਲਈ, ਪਵਿੱਤਰ ਪੈਰੰਬਰ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਲਈ ਵੋਟ ਪਾਵਾਂਗੇ। (44) ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਪੋਲਿੰਗ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਲਿੰਗ ਟੈਂਟਾਂ 'ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੀ

ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੁਰਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ। ਪਾਸੇ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਟੋਪੀ ਨੂੰ। ਕਲਮਾ ਮੋਹਰ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਸਰਕਾਰ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਾਸਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਰੀ ਕਰੇਗੀ। (45) ਸਰ ਫਿਰੋਜ਼ ਖਾਨ ਨੂਨ ਨੇ ਮੀਆਂਵਾਲੀ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ: " ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੀ ਵੋਟ ਪੈਰੰਬਰ ਲਈ ਹੈ, ਉਮੀਦਵਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖਿਜ਼ਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ? ਖਿਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਗਾਂਧੀ ਲਈ ਵੋਟਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਮੁਹੰਮਦ, ਪਵਿੱਤਰ ਪੈਰੰਬਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ।" (46) ਪਿੰਡ ਚੱਕ 267 ਆਰਬੀ ਵਿਖੇ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾ: ਤਾਜ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ, "ਤੁਹਾਡੀ ਪਰਖ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ। ਰੱਬ ਅਤੇ ਪੈਰੰਬਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕਿ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੀ ਫਾਈਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਲੀਗ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਾਫਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।" (47)

ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਸੀ। (48) ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੋਟਾਂ (80 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ) ਅਜਿਹੇ ਖੇਤਰਾਂ, ਝੰਗ, ਮੁਲਤਾਨ, ਜੇਹਲਮ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਿਹਰਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਮੁਸਲਿਮ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਨੋਖੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪੀਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਪੀ. ਹਾਰਡੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਕੈਮਬ੍ਰਿਜ, 1972, 238.

2. Ibid., 242.

3 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, "ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੋਹਫ਼ਾ", ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਵੋਲ. 40, ਨੰਬਰ 3, ਜੁਲਾਈ 1998, 427. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ, 215; ਇਆਨ ਟੈਲਬੋਟ, ਫਰੀਡਮ ਕ੍ਰਾਈ, ਓਯੂਪੀ, ਨਿਊਯਾਰਕ, 1996, 90.

4 ਗਲੈਂਸੀ ਟੂ ਵੇਵਲ, 27 ਦਸੰਬਰ 1945: ਐਲ. ਕਾਰਟਰ (ਐਡੀ.), ਪੰਜਾਬ ਪਾਲੀਟਿਕਸ: 1944-47, 159. ਰਘੁਵੇਂਦਰ ਤੰਵਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ; ਪ੍ਰੈਸ, ਪਬਲਿਕ ਐਂਡ ਅਦਰ ਓਪੀਨੀਅਨਜ਼, ਮਨੋਹਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2006, 77।

5 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, "ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੋਹਫ਼ਾ", ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਵੋਲ. 40, ਨੰਬਰ 3, ਜੁਲਾਈ 1998, 427. ਜੇਹਲਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਜਾਲਾਪੁਰ ਦੇ ਪੀਰ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ 2 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ: ਇਆਨ ਟੈਲਬੋਟ, ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਦਾ ਰਾਜ (1849-1947), ਮਨੋਹਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1998।

6 ਰਘੁਵੇਂਦਰ ਤੰਵਰ, "ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ" , ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਭਾਗ XXV-II, ਅਕਤੂਬਰ 1991, 139; ਇਆਨ ਟੈਲਬੋਟ, "ਉਜਾੜ ਸਹਿਯੋਗ; ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਪਿਛੋਕੜ" , ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਐਂਡ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਜਰਨਲ, ਅਕਤੂਬਰ 1982, 87।

7 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ: ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਓਯੂਪੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1984, "ਦਿ 1946 ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ", ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, Vol. 14, ਭਾਗ-2, 1980, 82.

- 8 ਨਵਾ-ਏ-ਵਕਤ, 19 ਜਨਵਰੀ 1946, ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, “ਦਿ 196 ਪੰਜਾਬ ਇਲੈਕਸ਼ਨਜ਼” , ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. 14, ਭਾਗ-2, 1980, 82; ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, ਸੂਬਾਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੂਵਮੈਂਟ, 99.
- 9 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ, 219.
- 10 ਰਘੁਵੇਂਦਰ ਤੰਵਰ, “ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ” , ਪੰਜਾਬ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਭਾਗ। XXV-II, ਅਕਤੂਬਰ 1991, 138।
- 11 ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਵੰਡਿਆ: ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ (1935-1947), ਕਨਿਸ਼ਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2001, 162; ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ, 218.
- 12 ਸਰ ਬੀ.ਜੇ. ਗਲੈਂਸੀ ਟੂ ਵਿਸਕਾਉਂਟ ਵੇਵਲ, 16 ਜਨਵਰੀ 1946: ਨਿਕੋਲਸ ਮਾਨਸੇਰਘ (ਐਡੀ.), ਦਿ ਟ੍ਰਾਂਸਫਰ ਆਫ਼ ਪਾਵਰ, ਵੋਲ. VI, 807; ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ, ਸੋਲ ਸਪੇਕਸਮੈਨ, ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀ. ਪ੍ਰੈਸ, 1985, 47; ਗਲੈਂਸੀ ਟੂ ਵੇਵਲ, 2 ਫਰਵਰੀ 1946: ਐਲ. ਕਾਰਟਰ (ਐਡੀ.), ਪੰਜਾਬ ਪਾਲੀਟਿਕਸ: 1944-47, 167, 171; ਪੰਜਾਬ ਗਜ਼ਟ, 26 ਜੁਲਾਈ 1946, 549; ਜੀ.ਡੀ. ਖੋਸਲਾ, ਸਟਰਨ ਰਿਕੋਨਿੰਗ, ਓਯੂਪੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2007, 30.
- 13 ਜੀ.ਡੀ. ਖੋਸਲਾ, ਸਟਰਨ ਪੇਕੋਨਿੰਗ, 31.
- 14 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, “ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦੋਲਨ” , ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. 13, ਨੰ: 3, 1979, 516.
- 15 ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਦਾ ਰਾਜ (1849-1947), 214; ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, “1946 ਪੰਜਾਬ ਚੋਣਾਂ” , ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਭਾਗ 14, ਨੰਬਰ II, 86।
- 16 ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਚੋਣ ਪੋਸਟਰ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 3, ਅਬਦੁਲ ਅਜੀਜ਼ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ, ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ, 216-17 ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- 17 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, “ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਐਂਡ ਦਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ” , 514।

18 ਰਘੁਵੇਂਦਰ ਤੰਵਰ, “ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ” , ਪੰਜਾਬ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਭਾਗ। XXV-II, ਅਕਤੂਬਰ 1991, 139।

19 ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, “ਰਿਲੀਜੀਅਸ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਐਂਡ ਦਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੂਵਮੈਂਟ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ” , ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. 13, ਨੰ. 3, 1979, 515-16.

20 ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ, 15 ਨਵੰਬਰ 1945: ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ (ਸੰਪਾਦਕ), ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦਾ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ (1945-1950), ਭਾਗ. II, 148.

21 ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, ਖਿਜ਼ਰ ਟਿਵਾਣਾ: ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਐਂਡ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਕਰਜ਼ਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਸਰੀ, 1996, 130।

22 ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, ਫਰੀਡਮ ਕ੍ਰਾਈ, 92.

23 Ibid., 508, 514-15.

24 1943 ਵਿੱਚ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀਆਂ, ਪੀਰਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਰਤ: ਇਆਨ ਟੈਲਬੇਟ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਰਾਜ (1849-1947), 201-11 ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ।

25 ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ, ਇਕੋ ਸਪੇਕਸਮੈਨ, 210-11।

26 ਰਘੁਵੇਂਦਰ ਤੰਵਰ, “ਪੰਜਾਬ ਨੈਸ਼ਨਲ ਯੂਨੀਅਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਪਤਨ” , ਪੰਜਾਬ ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ, ਭਾਗ। XXV-II, ਅਕਤੂਬਰ 1991, 133-34। 1901 ਦੇ ਲੈਂਡ ਅਲੀਨੇਸ਼ਨ ਐਕਟ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਨਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਬਾਇਲੀ ਅਧਾਰਤ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਬਣਦੇ ਸਨ। : ਡੇਵਿਡ ਗਿਲਮਾਰਟਿਨ, ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ, 52.

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਟ, 2 ਅਗਸਤ 1946, 590।

27 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਟ, 23 ਅਗਸਤ 1946, 726।

28 ਇਆਨ ਟੈਲਬੋਟ, "ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (1937-1946), ਜਰਨਲ ਆਫ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਐਂਡ ਕੰਪੈਰੇਟਿਵ ਪੋਲੀਟਿਕਸ, ਵੋਲ. 13, ਨੰ. 1, 1982, 19.

29 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 16 ਅਗਸਤ 1946, 707।

30 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 26 ਜੁਲਾਈ 1946, 518; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 23 ਅਗਸਤ 1946, 727; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 13 ਸਤੰਬਰ 1946, 883, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 12 ਜੁਲਾਈ 1946, 433।

31 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 2 ਅਗਸਤ 1946, 590।

32 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 23 ਅਗਸਤ 1946, 728; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 26 ਜੁਲਾਈ 1946, 519-20।

33 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 5 ਜੁਲਾਈ 1946, 407, 415-16; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 16 ਅਗਸਤ 1946, 670; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 26 ਜੁਲਾਈ 1946, 528, 537-540।

34 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 26 ਜੁਲਾਈ 1946, 556; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 21 ਜੂਨ 1946, 294; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 6 ਸਤੰਬਰ 1946, 810।

35 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 6 ਸਤੰਬਰ 1946, 810।

36 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 9 ਅਗਸਤ 1946, 621।

37 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 5 ਜੁਲਾਈ 1946, 404।

38 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 2 ਅਗਸਤ 1946, 589।

39 ਬੀ.ਐਮ. ਭਾਟੀਆ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਸੋਸ਼ਲ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ: ਏਲੀਟਸ ਇਨ ਮਾਡਰਨ ਇੰਡੀਆ, ਵਿਕਾਸ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ, ਦਿੱਲੀ, 1974, 327।

40 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 23 ਅਗਸਤ 1946, 728।

41 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 19 ਜੁਲਾਈ 1946, 479-80।

42 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 2 ਅਗਸਤ 1946, 595।

43 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 5 ਜੁਲਾਈ 1946, 408।

44 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 19 ਜੁਲਾਈ 1946, 479।

45 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 2 ਅਗਸਤ 1946, 591।

46 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ਼ਟ, 13 ਸਤੰਬਰ 1946, 843।

47 ਐਨ.ਆਈ. ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ (1947), ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਥੀਸਿਸ, ਜੀ.ਐਨ.ਡੀ.ਯੂ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2002, ਪੀ. 32.

ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਐਮ.ਫਿਲ ਐਮ.ਏ., ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਈ-ਮੇਲ: history@pu.ac.in

ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਅ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੋਜ ਰੁਚੀਆਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਐਮ.ਫਿਲ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ 6 ਪੀਐਚ.ਡੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਖੋਜ ਨਿਗਰਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਪਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ

ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਇੱਕ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਕਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਇੱਕ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਕਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦਾ ਜਨਮ 30 ਸਤੰਬਰ 1889 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਘਗਰੋਟ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹੰਸ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਨਛ ਤੋਂ ਆਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਸ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਿਸਚਨ ਮਿਸ਼ਨ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਊਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਵਿਖੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਉਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ' ਅਤੇ 'ਸਿੱਖ ਬੱਚਿਓ ਜਾਗੋ' ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ, ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਸਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੈਂਫਲਿਟ ਵੀ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਬਣੇ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ, ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਕਾਂਗਰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਾਫੀ ਸਾਰਥਕ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਤਿਹਾਸ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦ ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਸਦਾ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ"। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਾਗਰੂਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ "ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਖਾਸ-2 ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਆਗੂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ"। ਦੂਸਰਾ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ "Natural leaders" ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵੰਗਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ "ਕੁਦਰਤੀ ਨੇਤਾ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਧੰਨਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਲੀਡਰਾਂ ਉਪਰ ਜਨਤਕ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਬੜੇ ਘਬਰਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਲਾਲਚਾਂ ਤੇ ਡਰਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਾ ਲਈ ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ। ਲਹਿਰਾਂ ਉਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਨੇਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਲੋਕ ਲੋਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ" ।

ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਮਥੁਰਾ ਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਪਾਂਡਿਆਂ ਦੀਆਂ ਠੱਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਦੇਖ ਲਿਆ" । ਇਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਜਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਐਸ਼ੋ ਅਰਾਮ ਅਤੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਣੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ 1920 ਦੇ ਸਾਲ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਮੇੜ ਦਾ ਵਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੇੜ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਸਾਲ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਇੰਨੀ ਮਕਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਮਕ ਹਲਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਗਤੀ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ ਬਲਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਅਯਾਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਤਾੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਤਖਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਫਤਵੇ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੇ ਕਾਤਲ ਉਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰੋਪੇ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ

ਸੰਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਾਰੇ ਜਿਆਦਾ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੌਮ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਉਹਨਾਂ ਲੰਬੇ ਇੱਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਸਾਬਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਸ੍ਰੀ ਤਿਲਕ, ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ, ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ, ਮਹੰਮਦ ਅਲੀ ਅਤੇ ਸੈਂਕਤ ਅਲੀ ਆਦਿ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਤਸਾਹ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਦਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਬਣੀ। ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਬੜੇ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਤਾਅਨੇ ਮਿਹਣਿਆ ਦੇ ਤੀਰ ਹੁਣ ਸਹੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੋਮ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਦਨਾਮ ਕਰਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਮਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਤਰਨਾ ਪਵੇਗਾ"।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਂਗਰਸ ਪੜਤਾਲੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੇ ਤਾਂ ਨਿਡਰ ਹੋਕੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਰ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਵੀਨੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਤੇ ਭੱਜਦੇ ਸਨ ਇਕ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿੱਖ ਹੋ ਕੇ ਅਨਮਤੀਆਂ ਪਾਸ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ"। ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅਨਮਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਹੇਠਾ ਆਪਣੀ ਰਾਜ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖੀ ਹੀ ਮੰਗਦੀ ਸੀ। ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿ "ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ? ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਉਣ ਤੇ ਖੋਪਰੀਆਂ

ਉਤਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਕੇਰ ਕੇਰ ਕੇ ਸੁਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਤਾਂ ਸਹੀ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੀ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬਦੇ ਹਨ"। ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਨਮਕ ਹਲਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਪੰਡਤ ਜੀ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਹੁਣ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰਾਂ ਫਾਂਸੀਆਂ ਅਤੇ ਉਮਰ ਕੈਦਾਂ ਕਬੂਲੀਆਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹੋ। ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਵਾਂਗੇ"।

ਇਸ ਮਕਸਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਿਰੰਜਣ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਥ ਧਰਮੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇੱਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਰਮ ਖਿਆਲੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜਜਬੇ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਆਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 21 ਮਈ 1920 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਵਸ ਮੌਕੇ 'ਅਕਾਲੀ' ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਸੀ ਅਖਬਾਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਕੁੱਝ ਹਫਤੇਵਾਰ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਬਾਰ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ ਨਰਮ ਖਿਆਲੀ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਲੇਖ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1914 ਵਿੱਚ

'ਸੱਚਾ ਢੰਡੇਰਾ' ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਰਕਾਰ ਪੱਖੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇੱਕ ਦਬੰਗ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲੀ ਹਰ ਤਰਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਸਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਨੁਕਾਤੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੰਜ ਨੁਕਤੇ ਸਨ: ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦੇ ਜਮ੍ਹੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ; ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਜਮ੍ਹੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ; ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣਾ; ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ; ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਸੂਲਾ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਪੂਜਕ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਮ੍ਹੂਰੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਤੇ ਨਿਖੇੜਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਅਪੀਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਕਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਇੱਕ ਕਵਿੱਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸੀ "ਆ ਗਿਆ ਫਿਰ ਅਕਾਲੀ ਜੇ"।

ਅੱਖਾ ਖੋਲੇ ਢਿੱਲੜ ਵੀਰੋ,   ਅੱਖੀ ਵੇਖ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁੰਦੀ,   ਕੁਰਬਾਣੀ
 ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ,
 ਆ ਗਿਆ ਫਿਰ ਅਕਾਲੀ ਜੇ।   ਵੀਰ ਨਾ ਕਦੇ ਸਾਹਾਰ ਸਕੇ।   ਗੈਰਤ   ਮੇਈ
 ਜਿਵਾਏਗਾ।
 ਝੰਡਾ ਦੜਿਆਂ ਹੱਥ ਸੱਚ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੀਸ ਤਲੀ ਤੇ ਧਰਿਆ,   ਠੂਠਾ ਫੜੂ ਕੇ ਦਰ
 ਦਰ ਮੰਗਣ,
 ਜੇਤ ਮਾਰਦੀ ਲਾਲੀ ਜੇ।।   ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਨਾ ਮਾਰ ਸਕੇ।   ਵਾਦੀ   ਦੂਰ
 ਹਟਾਏਗਾ।
 ਜਿਸ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਕੌਮ ਸਾਡੀ ਵੱਲ,   ਨਾ ਕੋਈ ਉਸਦਾ ਕਾਲਜ ਖੋਰੇ,   ਆਪਣੇ
 ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਣਾ,
 ਅੱਖ ਨਾ ਕੋਈ ਉਠਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਖੋਹ ਦਰਬਾਰ ਸਕੇ।   ਐਸਾ ਯਾਦ ਕਰਾਏਗਾ।
 ਸੁਣਕੇ ਨਾਂ ਅਕਾਲੀ ਜੀ ਦਾ, ਇੱਕ ਅਕਾਲੀ ਬਾਝੋਂ ਯਾਰੇ,
 ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਂਦਾ ਸੀ   ਬਣ ਗਈ ਕੌਮ ਪਰਾਲੀ।   ਅਸੀ ਹਿੰਦ
 ਦੇ ਹਿੰਦ ਅਸਾਡਾ,
 ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾਬ ਜਿਹਾ ਵੀ, ਅੱਖਾ ਖੋਲੇ ਢਿੱਲੜ ਵੀਰੋ,   ਬੱਚਾ   ਬੱਚਾ
 ਗਾਵੇਗਾ।
 ਉਸ ਕੋਲੇ ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਸੀ।   ਮੱਸੇ ਨਾਲੇ ਵੱਧ ਮੱਸਿਆ।   ਦੂਰ
 ਹੋਣਗੇ ਦੁਖੜੇ ਸਾਰੇ,
 ਸੱਚਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਕੌਮ ਦਾ,   ਪੈ ਗਈ ਵਿੱਚ ਦਰਬਾਰ ਤਕੇ।   ਵਰਤੇਗੀ
 ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਜੇ।
 ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਸਦਾਂਦਾ ਸੀ।   ਪਿਆਰੇ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂੰਹ ਨੂ   ਅੱਖਾ ਖੋਲੇ
 ਢਿੱਲੜ ਵੀਰੋ

ਕਿਤਨਾ ਪਿਆ ਹਨੇਰ ਭਰਾਵੇ, ਪੁੱਛ ਕੇ ਅੱਜ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਕੇ, ਆ ਗਏ ਫਿਰ
ਅਕਾਲੀ ਜੇ।

ਬਾਗ ਉਜਾੜੇ ਮਾਲੀ ਜੇ। ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਬਦਲੇ,
ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਢਿੱਲੜ ਵੀਰੇ, ਵਿਕਦੀ ਕੌਮ ਬਜਾਰ ਤਕੇ।

ਉਫ ਤੇ ਹਾਏ ਨਾ ਮੂੰਹੋ ਨਿਕਲੇ,
ਸੀਨਾ ਦਰਦੋਂ ਖਾਲੀ ਜੇ।

ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੇ ਢਿੱਲੜ ਵੀਰੇ

ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਈਦ ਦੇ ਚੰਨ ਵਾਂਗ 'ਅਕਾਲੀ' ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, 'ਅਕਾਲੀ' ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਪਿੱਠੂਆਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਬਾਕੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਉਦੇ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਿੱਖੀ। ਅਕਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ। ਮਾਸਟਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀਆਂ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਤਰਜ ਤੇ ਲਿੱਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਕੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਦੀਆਂ ਪਰੰਮਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜਕੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਲਈ ਜੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਜੱਥੇ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਵਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆਂ ਅਤੇ 100 ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਹੀਦੀ ਜੱਥੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰਾਂ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਅਕਾਲੀ ਪੱਤਰਿਕਾ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਗਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਅਖਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਅਪਨਾਈ, ਬਰਾਬਰ ਪਰਚੇ ਚਲਵਾਏ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। 1922 ਤੱਕ 10-12 ਐਡੀਟਰ ਗਿਰਫਤਾਰ ਹੋਏ। 40 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹੱਤਕ ਇੱਜਤ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਠੋਕੇ ਅਤੇ ਡਿੱਗਰੀਆ ਹੋਈਆਂ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦਾ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੋਂ ਵੀ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। 1922 ਵਿੱਚ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕੌਮੀ ਦੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਅਖਬਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਪਰਦੇਸੀ ਖਾਲਸਾ' ਨਾਲ ਰਲੇਵਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਕਾਲੀ ਤੇ ਪਰਦੇਸੀ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰਮਾਣ ਸਰੂਪ ਇਹ ਹੁਣ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਰਚਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਾਲਾਂ ਕੌਮੀ ਜਜ਼ਬਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। 1926 ਵਿੱਚ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਫੁਲਵਾੜੀ ਰਸਾਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ।

1920 ਤੱਕ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੀ, ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪਰ ਉੱਝ ਰਾਜਸੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹਾਲਤ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਸੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਜਮ੍ਹੂਰੀ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੋਈ ਸਾਂਝੀ ਕੌਮੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਅਥਵਾ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਜਮ੍ਹੂਰੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ।

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮੁਤਾਬਿਕ 1885 ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਕਾਂਗਰਸ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬਣਦੇ ਹਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਵੱਧਦੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕੌਮੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਬਣ ਗਈ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬੁਰਜ਼ਵਾਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬੁਰਜ਼ਵਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਨੀਤੀ, ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੇ ਦਾਅ ਪੇਚਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਤੇ ਆਗੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲੇ ਡੁੱਲੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸਹਾਲ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਰਪਰਸਤੀ ਹਾਸਿਲ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਬਾਹਰ ਗਏ। ਉਥੇ ਦੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਏ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਲਈ ਬੜੇ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੂਰਨਿਆ ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁੰਮਰਾਹ ਅਤੇ ਪਤਿਤ ਸਿੱਖ ਕਹਿ ਕੇ ਭੰਡਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਤਹਿਤ ਜੰਗੀਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਾਰਜਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਜਾਗਿਰਿਤੀ ਲਿਆਂਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਲੋਕ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਜਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤਾਂ ਆਮ ਸਿੱਖ ਰਾਏ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ। 1920 ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। 1914-18 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਲਾਤ ਇਸ ਕਦਰ ਬਦਲੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। 1920 ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੋਈ ਜਬਰਦਸਤ ਲਹਿਰ ਪਿਛਲੇ 20-25 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਗਈ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ

ਦੀਆ ਨਿੰਦਨਯੋਗ ਕਾਰਵਾਈ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਕਾਲਕ ਮਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦੀਆ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਨੇ ਧੋ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

1916 ਦੇ ਲਖਨਊ ਪੈਕਟ ਅਤੇ ਮਾਂਟੇਗੂ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਨਗੋਲਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਹਲਾਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਤਾਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਨੇਤਾ ਵੀ ਨਰਮ ਖਿਆਲੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਗਤ ਸਨ। ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬੀ ਮਫਾਦ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। 1920 ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੀ ਨਵੀਂ ਚੋਣ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਅਤੇ ਅਗਵਾਧੂ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੀਂ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਬਰੈਡਲੇ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾਗਮ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਅਨੁਸਾਰ 1920 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਛਾਈ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਿਧਰੇ ਹਕੂਮਤੀ ਜੁਲਮ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਜਨਤਕ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ਝੁਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਗੜ੍ਹ-ਗੜ੍ਹਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸਵਰਾਜ ਲੈ ਦੇਣਗੇ। ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਲਈ ਮਹੰਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Non Cooperation ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਯੋਗ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਨਾਂ 'ਅਦਮ ਤੁਆਵਨ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ

'ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ' ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ।

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁੱਝ ਗਦਰੀ ਯੋਏ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜੇਲਾਂ ਤੇ ਰਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਘੋਲ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਜਨਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਮਾਹੌਲ ਮਿਲਵਰਤਨੀ ਅਤੇ ਨਾਮਿਲਵਰਤਨੀ ਦੇ ਧੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨੇ ਮਿਲਵਰਤਨੀ ਪਾੜ੍ਹੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਗਰਮਾ-ਗਰਮੀ ਬਹਿਸ ਛਿੜ ਪਈ। ਪ੍ਰੋ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ 'ਖਾਲਸਾ' ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਸਿੱਖ ਸੁੱਕਾ ਬਰੂਦ ਹਨ। ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਜਾਂ ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਇੱਕ ਤੀਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਜੇ ਇਹ ਭੜਕ ਪਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ"। ਇਸਨੂੰ ਪੰਥਕ ਹੱਤਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵਿਰੁੱਧ ਜਲਸੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਮਤੇ ਪਾਸ ਹੋਏ। 'ਅਕਾਲੀ' ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕ ਸਮਝ ਕੇ ਯਕੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਵੱਡੀ ਸਾਨਦਾਰ ਜਿੱਤ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੇਤਾ ਵੀ ਆਏ ਤੇ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਹੁਣ ਕੌਮੀ ਘੋਲ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਟੇਗੀ। ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵੀ ਸੰਮੇਲਨ (ਇਹ ਤਾਂ ਢੇਲ ਸੁਹਾਵਣਾ ਦੂਰ ਦਾ ਏ) ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨੀ ਧੜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਯੂਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦੀ ਕੰਧ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਤੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ

ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ 36 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਆਗੂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਜਿਹੜੇ ਜਮ੍ਹੂਰੀਅਤ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵੀ ਹੁਣ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਦੇ ਮਤੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਧੜਾ ਧੜ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ ਦੀ 1920 ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਤਹਿਤ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸਨੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. Harbans Singh (ed.), *The Encyclopedia of Sikhism*, Vol.II Punjabi University, Patiala, 2001 (Second Edition), p. 274. See also, Joginder Singh, *Sikh leadership: Early Twentieth Century*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1999, pp. 206-207; Giani Hira Singh Dard, (Punjabi), Language Department, Patiala, 1960, p. i; Jeet Singh Seetal, "Hira Singh Dard: Jeevan te Rachna", *Giani Hira Singh Dard*, (Punjabi), Language Department, Patiala, 1960, pp; Kapur Singh Ghuman, "Prabeen Patarkar", *Giani Hira Singh Dard*, (Punjabi), Language Department, Patiala, 1960.
- 2 *Ibid.*, p.275.
- 3 *Ibid.*, p.275.
- 4 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਗਦਰ ਦੀ ਲਹੂ ਰੰਗੀ ਕਹਾਣੀ*, ਯੂਨੀਸਟਾਰ, ਮੁਹਾਲੀ, 2016 (ਮਰਨ ਉਪਰਾਂਤ), ਪੰਨਾ, 66.
- 5 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਧੰਨਪਤ ਰਾਏ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1955, ਪੰਨਾ, 5.
- 6 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 13
- 7 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 13.
- 8 Harbans Singh, *Encyclopedia of Sikhism*, Vol.I, p.44.
- 9 For details see, Mohinder Singh, *Akali Movement*, Macmillan, Delhi, 1978; Ruchi Ram Sahni, *Struggle For Freedom in Sikh Shrines*, SGPC, Amritsar; K.L Tuteja, *Sikh Politics (1920-40)*, Vishal Publications, Kurukshetra, 1984; ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, *ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਆਰਸੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; Harbans Singh, *Heritage of the Sikhs*, Manohar, New Delhi, 1999 (First Published 1983), pp. 235-53; J.S. Grewal, *The Sikhs of the Punjab*, Cambridge University Press, New Delhi, 2002 (Reprint), pp. 159, 160; Ruchi Ram Sahni, *The Gurdwara Reform Movement and the Sikh Awakening*, n.p, 1922.
- 10 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 115-22.
- 11 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 136.
- 12 Joginder Singh, *Punjabi Journalism (1900-1947): Issues and Concerns*, Punjabi University Patiala, 2012, p.7.
- 13 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 123

- 14 For his biographical details, see, Joginder Singh, *Sikh Leadership*, pp. 314-15.
- 15 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 123
- 16 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 126
- 17 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 126
- 18 ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼, *ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ*, ਪੰਨਾ, 28,29
- 19 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 126,127
- 20 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 127. ਕਈਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ: Joginder Singh, *Punjabi Journalism*, p.7.
- 21 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 127
- 22 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 127।
- 23 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity In Punjab: 1800-1930*, Unpublished Ph.D Thesis, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, 2007, p. 153.
- 24 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab*, p.153. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 127 128।
- 25 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 129
- 26 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab*, p. 152.
- 27 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 131
- 28 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 132
- 29 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab*, p. 152.
- 30 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ, 132-35
- 31 *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ, 136
- 32 Sumail Singh, *Contesting Visions of Sikh Identity in Punjab*, p.153.
- 33 *Ibid.*, p.153.
- 34 *Ibid.*, p. 154.
- 35 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ*, ਪੰਨਾ,
- 36 Joginder Singh, *Punjabi Journalism*, p,11.

- 37 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ, ਪੰਨਾ ; Joginder Singh, *Punjabi Journalism*,p,11.
- 38 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ, ਪੰਨਾ, 136, 37
- 39 Joginder Singh, *Punjabi Journalism*,p,17; Dharam Singh, *Punjabi Khoj da Itihaas*, Punjabi Academy, Delhi, 2004, p.104. Phulwari and Central Punjabi Sabha were his twin efforts in Punjabi activism, which' provided the requisite space for Bawa Budh Singh, Ishwar Chander Nanda, Maula Bakhsh Kushta, Dhani Ram Chatrik and others to articulate a secular Punjabi identity, built around the Punjabi language: Sumail Singh Sidhu, *Contesting Vision Of Sikh Identity In Punjab*, p. 175.
- 40 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, ਮੇਰੀਆਂ ਕੁੱਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ, ਪੰਨਾ, 151
- 41 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 151
- 42 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 151
- 43 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 152
- 44 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 153. For Details on Ghadar Movement, see, Harish K. Puri, *Ghadar Movement: Ideology, Organization, Strategy*, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 2013 (First Published 1983); ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਗਦਰ ਦੀ ਲਹੂ ਰੰਗੀ ਕਹਾਣੀ*, ਯੂਨੀਸਟਾਰ, ਮੁਹਾਲੀ, 2016
- 45 ਉਹੀ , ਪੰਨਾ,155
- 46 ਉਹੀ , ਪੰਨਾ,155
- 47 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 155
- 48 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 156
- 49 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 165; ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ, *ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ*, ਯੂਨੀਸਟਾਰ, ਮੁਹਾਲੀ, 2016 (ਮਰਨ ਉਪਰਾਂਤ), ਪੰਨਾ, 6
- 50 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 166
- 51 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ,167, 68
- 52 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ,168 69
- 53 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 170, 171
- 54 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 179, 180
- 55 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 180

56 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 180, 181

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੇਹਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ (ਸੇਵਾਮੁਕਤ), ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰਜਾਬ), ਭਾਰਤ ਹਨ। ਨਾਮਵਰ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 140 ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੋਜ ਪੱਤਰਾਂ, ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੀਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ 40 ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਲੈਕਚਰ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ 10 ਸੈਮੀਨਾਰ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦ ਮੇਕਿੰਗ ਆਫ ਦ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸਜ਼ ਇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ (1849-1947) ਅਤੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ, ਰੂਰਲ ਡੈਬਟ ਐਂਡ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਪੀਜ਼ੈਂਟਰੀ (1849-1947) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਤਿੰਨ ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ 31 ਐਮ ਫਿਲ ਖੋਜ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਡਾਕਟਰੇਟ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ (2010-13), ਸਕੂਲ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਿਜ਼ (2008-13) ਅਤੇ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਚੇਅਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (2015-17) ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ, SAP, UGC (2013-15) ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ-ਇਨ-ਚਾਰਜ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (2014-15) ਸਨ। ਉਹ ਜਰਨਲ ਆਫ ਰੀਜਨਲ ਹਿਸਟਰੀ (ਚਾਰ ਅੰਕ) ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਜਰਨਲ ਆਫ ਸਿੱਖ ਐਂਡ ਪੰਜਾਬ ਸਟੱਡੀਜ਼ (ਭਾਗ 26, ਨੰਬਰ 1 ਅਤੇ 2, 2019), ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸੈਂਟਾ ਬਾਰਬਰਾ, ਯੂਐਸਏ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਸਿਨੇਮਾ (1947-1971) ਦੀ ਮੁੜ ਸਮੀਖਿਆ

ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਸੋਹਲ

ਪ੍ਰੋ

1947 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਹਿੰਸਾ, ਡਰ, ਗਲਬੇ, ਫਰਕ, ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀਜਨਕ ਹੱਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੂਪਕ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। . ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿੱਥੋਂ ਵੰਡ ਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੇਖਨ। (3) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਇਸ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਦੇਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਸਰਬਨਾਸ਼ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰਣ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ 'ਸਮੂਹਿਕ ਭੁਲੇਖਾ' ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (5) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੰਡ 'ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਿੰਦੂ ਤੋਂ ਹਨ। (6) ਇੱਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਉਤਪਾਦਨ ਵਜੋਂ ਸਿਨੇਮਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੀ. ਇਹ ਇੱਕ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਜਨਤਕ ਸੋਗ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। (7) ਹਰ ਸਾਲ ਦੇਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ 'ਜਲਦੀ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਉਡਾਣ' ਦੀ ਉੱਚ ਕੀਮਤ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (8) ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਅਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਦੇ

ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਚਮੜੀ 'ਤੇ ਝੱਲਦੇ ਹਨ। 1971 ਦੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਸਿਨੇਮਾ, ਇੱਕ ਪੜਾਅ ਜਦੋਂ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ।

ਮੈਂ: ਮੈਮੋਰੀ, ਹਿਸਟਰੀ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ

ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣਾ ਆਪਸੀ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ। ਮੈਮੋਰੀ ਅਕਸਰ ਮਲਕੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬੌਧਿਕ। (10) ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨੀਕਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨੂੰ ਡਿਜੀਟਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਭੁੱਲਣ ਅਤੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਸੰਦਰਭ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਅਕਸਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਹੁਣ 'ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਫੈਲਦਾ ਹੈ।' (11) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਉਸਾਰੀ ਵਜੋਂ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਅਤੀਤ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਸਥਾਨ' ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। (12) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦ "ਸੁੱਧ" ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਿਵੀਜ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈੱਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯਾਦਗਾਰੀ ਮੈਮੋਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉੱਤੇ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (13)

ਸਿਨੇਮਾ ਕੁਝ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਆਪਕ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। (14) ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ 'ਅਨੋਖਾ ਯੋਗਦਾਨ' ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਕਾਰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। (15) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਿਨੇਮਾ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਇੱਕ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਫਿਲਮਾਂ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਭਰਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਲਮ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਕੈਮਰਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਤਕ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵਿਜ਼ੂਅਲ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਢੁਕਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। (16) ਸਿਨੇਮਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ, ਥੀਏਟਰ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਲਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦਾ ਅਤੇ ਫੈਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਇਹ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਪ੍ਰਜਨਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਕਲਪਨਾ ਤੱਕ। (17) ਸਿਨੇਮਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਲਮਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਮੁੱਲ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। (19) ਸਿਨੇਮਾ ਜਨਤਕ ਦੁਖਦਾਈ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। (20) ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਿਨੇਮਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਅਪੀਲ ਹੈ। (21) ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਨੇਮਾ 'ਸਮਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਰੂਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।' (22) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਫਿਲਮ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਆਯਾਮ ਨੂੰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। (23)

II: ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਨੇਮਾ (1947-1971): ਅਰਲੀ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ

1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ, ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ ਸੀ। (24) ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇੱਕ "ਬਚਾਅਵਾਦੀ ਸਿਨੇਮਾ" ਸੀ। (25) 1950 ਦੇ

ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਾਰੇ ਵੱਧ ਰਹੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਸੀ। 1952 ਵਿੱਚ, ਪਹਿਲਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਿਲਮ ਫੈਸਟੀਵਲ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਾਲਵੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। (26) ਵੰਡ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ। ਸਿਨੇਮਾ ਕੋਈ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1947 ਵਿੱਚ, ਲਾਹੌਰ, ਤੀਜੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਫਿਲਮ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਾਰੀ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਅਦਾਕਾਰ, ਨਿਰਮਾਤਾ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਭਾਰਤ ਚਲੇ ਗਏ। ਬੰਬਈ ਵੱਲ ਕੂਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕੂਚ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਬਣ ਗਿਆ। (27) ਪਲੇਅਬੈਕ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਾਇਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਾਇਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। (28) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਬੰਬਈ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਲਈ 'ਗੁਰੂਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ' ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਬੰਦਰਗਾਹ ਸੀ, ਯੂਰਪੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ 'ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਪੱਖ' ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (29) ਇਤਿਹਾਸ "ਵੰਡ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ, ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ 'ਸੱਚ' ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ"। (30) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦਾ ਖੋਰ. ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਸ਼ੀਅਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। (31) ਸਿਨੇਮਾਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਯੁੱਧ ਤੱਕ ਫਾਮਿਸ਼ (ਬੇਨਤੀ) ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਇਆ। 1965 (32) ਬਟਵਾਰੇ ਨੇ ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਣਵੰਡੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰਾਂ- ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਨੂਰ ਜਹਾਂ, ਜ਼ਿਆ ਸਰਹਦੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਫਿਲਮੀ ਹਸਤੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਕਪੂਰ, ਟੰਡਨ, ਚੋਪੜਾ, ਸਾਹਨੀ,

ਗੁਲਜ਼ਾਰ, ਗੋਵਿੰਦ ਨਿਲਹਾਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੁੰਬਈ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ; ਏ ਕੇ ਹੰਗਲ ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਬੰਬਈ। ਵੰਡ ਦਾ ਬੀ.ਆਰ. 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਚੋਪੜਾ ਜੋ 1947 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। (33) ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦਾ 'ਪੰਜਾਬੀਕਰਣ' ਵਧਾਇਆ। (34) ਸਫਲ ਮੁਸਲਿਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਿਬੂਬ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਰਿਜ਼ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਗਏ ਅਤੇ ਸਟੂਡੀਓ ਖਰੀਦੇ; ਦਲਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ੌਰੀ ਵਰਗੇ ਹਿੰਦੂ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ। ਗਿਰੀਸ਼ ਕਰਨਾਡ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕ ਇੱਕ ਉਖੜੇ ਹੋਏ ਆਬਾਦੀ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। (35) 1948 ਵਿੱਚ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਫਿਲਮਇੰਡੀਆ ਨੇ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ 'ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕਿਹਾ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੰਨ'। ਇਸਨੇ ਸਿਨੇਮਾ ਲਈ ਸਰਵਉੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ। (36) 1950 ਅਤੇ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦਾ ਸਿਨੇਮਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਸੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦਬਦਬੇ ਦਰਮਿਆਨ ਟਕਰਾਅ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਰਿਵਾਰਕ ਨਾਟਕ। (37) ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਰਜਿੰਦਰ ਬੇਦੀ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਸੈਫੁਦੀਨ ਸੈਫ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ, ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਜਾੜੇ ਅਤੇ ਸਦਮੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਬਟਵਾਰੇ (38) ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦਾ ਵਾਧਾ ਇਸਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 1930 ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ, ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ; ਅਤੇ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੱਕ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ (39)

ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ ਦਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਐਂਪਾਇਰ ਇਨ ਕਲਰ ਨੇ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੱਤਰਣ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। (40) ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਕੋਲਕਾਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਾਹੌਰ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਤੀਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੇ

ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਵੇਖੋ: (i) ਸੰਘਰਸ਼ ਪੜਾਅ (1948-54); (ii) ਮੁਕਾਬਲੇ ਦਾ ਪੜਾਅ (1955-65) ਜਦੋਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਅਤੇ (iii) ਪੀਕ ਪੜਾਅ (1966-79) ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਅਧੀਨ ਆਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਵਪਾਰਕ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ। (41) ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਚਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰੀਮੀਅਰ ਰਤਨ ਸਿਨੇਮਾ, ਮੈਕਲਿਓਡ ਰੋਡ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ 6 ਅਗਸਤ, 1948 ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤਿਕੋਣ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ 1948 ਵਿੱਚ ਸਿਟੀ ਲਾਈਟ ਸਿਨੇਮਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਹਿੱਟ ਫਿਲਮ ਸੀ। (42) ਫਿਲਮਾਂ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਕਦੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। 1947 ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਡਾਕਟਰ ਚਮਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ। ਇਹ 1948 ਵਿੱਚ ਚਮਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ। (43) 1950 ਵਿੱਚ, ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਹੈਦਰ ਨੇ ਚੰਨ ਵੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਰੋੜਾ ਸਫਲਤਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। (44) 1949 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰੀਲਾ ਰੋਮਾਂਸ ਸੀ। ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਨਸਲੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਅਗਵਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ ter. ਏ.ਕੇ. ਅੱਬਾਸ ਨੇ ਇਸਨੂੰ 'ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਣਾਈਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫਿਲਮਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਿਹਾ। (45) 1954 ਵਿੱਚ, ਫਿਲਮ ਨਾਸਟਿਕ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੀਰੋ ਨੇ ਵੰਡ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਉਜਾੜੇ ਗਏ ਇੱਕ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। (46)

ਇਹ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੇਡੇ ਗਏ ਅਣਮਨੁੱਖੀਤਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਚ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸੀ। (47) ਇਹ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ 'ਵੱਡੇ ਕੂਚ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ' ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਫੁਟੇਜ। ਕਵੀ ਪਰਦੀਪ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗੀਤ "ਕਿਤਨਾ ਬਾਦਲ ਗਿਆ ਇੰਸਾਨ" ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਫੁਟੇਜ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸੰਗਠਿਤ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦਰਬਾਨਾਂ 'ਤੇ ਘਿਣਾਉਣੀ ਹਮਲਾ ਸੀ। (48) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨਾਲ ਸੀ। 1959 ਵਿੱਚ, ਸੈਫੁਦੀਨ ਸੈਫ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਇੱਕ ਰਿਕਾਰਡ ਤੇਜ਼ ਬਲਾਕਬਸਟਰ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਬਣ ਗਈ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਲੈਕ ਐਂਡ ਵ੍ਹਾਈਟ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵੰਡ ਫਿਲਮ ਸੀ। ਆਈਡੀਲਿਕ ਪਿੰਡ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਸਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਫਿਲਮ 1947 ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਲੜਕੇ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹਿੰਸਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਵਫ਼ ਗਈ। ਫਿਲਮ ਦਾ ਹੀਰੋ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਅਪਰਾਧੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਬਚਾਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹਮਲੇ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (49) ਇਸਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ ਇਸ ਨੂੰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। (50) ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਫਿਲਮ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਅਜ ਅਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂ ਦਾ ਥੀਮ ਗੀਤ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੈਫ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫਿਲਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ 'ਪੰਜਾਬੀਵਾਦ ਦੀ ਸੁਖਮ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ' ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਟਾਪੂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗਾਇਨ ਸਾਧਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਾਰਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਦਨਾਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੂਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ। (51) ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖੋਜਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। (52)) ਇਹ ਫਿਲਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ) ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਚੱਲਿਆ। 1965 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। (53)

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੇ. ਆਸਿਫ਼, ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਅਤੇ ਸੋਹਰਾਬ ਮੋਦੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਸੀ। ਯੁੱਗ ਭਾਸਕਰ 1947-62 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੰਡ ਦੇ ਪਰਵਾਸ, ਅਗਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਕਵਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੇਲਵੇ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਭ ਤੋਂ ਦੁਖਦਾਈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰਦਨਾਕ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਖੂਨੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਟਰੇਨਾਂ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਇਸ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਛੱਲੀਆ (1960) ਸੀ। (55) 1961 ਵਿੱਚ, ਬੀ.ਆਰ. ਚੋਪੜਾ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਸਨ, ਨੇ ਧਰਮਪੁਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡ 'ਤੇ ਬਣੀ ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ

ਹੈ। ਫਿਲਮ 1925 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕਜੁੱਟ ਹਨ। 1946-47 ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਈ। (56) ਫਿਲਮ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਟੱਲ ਪਤਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕਾ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਜੋੜੇ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਖੂਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੇ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਦਿਲੀਪ, ਇੱਕ ਕੱਟੜ ਹਿੰਦੂ, ਜੋ ਹਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੇਜਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ ਸੀ, ਨੂੰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਖੁਲਾਸੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ। ਸਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ'। ਫਿਲਮ, ਇੱਕ ਵਪਾਰਕ ਅਸਫਲਤਾ, ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅਪੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (58) ਇਹ ਇੱਕ ਦਲੇਰ ਫਿਲਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵੰਡ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਕਸ ਆਫਿਸ 'ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਖਮ ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਤਾਜ਼ੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਵੰਡ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੀ "ਸਾਰੇ ਜਹਾਂ ਸੇ ਅੱਛਾ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਹਮਾਰਾ" ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। (59) ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਫ਼ਲੇ ਅਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖਿਕ ਫੁਟੇਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਵੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। (60) ਫਿਲਮ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਸਿਨੇਮੇ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਿਹਾ 'nce'. ਫਿਲਮ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਲਈ ਭਾਵੁਕ ਅਪੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।(61)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਨੇਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਵੰਡ ਦੇ ਝਟਕੇ ਤੋਂ ਉਭਰ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। (62) ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੋਰ ਫਿਲਮਾਂ ਸਨ 1964 ਵਿੱਚ ਤੌਬਾ ਜੋ ਐਸ.ਏ. ਹਾਫਿਜ਼ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ; ਰਜ਼ਾ ਮੀਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ 1967 ਵਿੱਚ ਲਖੇਂ ਮੈਂ ਏਕ; ਹਸਨ ਤਾਰਿਕ ਦੁਆਰਾ 1968 ਵਿੱਚ

ਬੇਹਨ ਭਾਈ; 1977 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰ। (63) ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਟਵਾਰੇ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਫਿਲਮ 'ਲਖੇਂ ਮੈਂ ਏਕ' ਸੀ। ਇਹ ਜ਼ਿਆ ਸਰਹਾਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। (64) ਇਹ ਕਥਾਨਕ 1948 ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਕੁੜੀ (ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ) ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਦੋਸਤ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਠਾਨ ਨੇ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਾਲਕ ਪਿਤਾ, ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸੱਟ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਲੜਕਾ ਆਪਣੀ ਲੰਬੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀ (ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ) ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੇ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਆਉਣ ਲਈ ਲੁਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਲਮ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਜੋਂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੰਥ ਦਾ ਦਰਜਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। (65) ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਥੀਮ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (66) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਫਿਲਮ ਲੱਖਾਂ ਮੈਂ ਏਕ (1967) ਨੇ ਇੱਕ ਪੰਥ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹੇਨਾ (1991) ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਗਿਆ। ; ਪਿੰਜਰ (2003); ਅਤੇ ਵੀਰ ਜ਼ਾਰਾ (2004) (67)

III: ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਯੁੱਧ (1965; 1971) ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੇ ਸੱਦੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦੀ 'ਹੌਲੀ ਮੌਤ' ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਫਿਲਮ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ 1970 ਦੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰੈਗੂਲੇਟਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਫਿਲਮ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। (68) 1971 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ 'ਸੁੱਕ ਗਿਆ', ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਾ 'ਬਸ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ'। ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਨੇ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਕੀਤਾ। (69) ਧਰਮਪੁੱਤਰ (1961), ਵੀਰ ਜ਼ਾਰਾ (2004) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਜਮਾਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕੌੜੇ ਕਾਰਗਿਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਨਿਮਰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ' ਕਿਹਾ।

ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਿਆ ਹੈ। (71) ਵੰਡ ਦੇ ਨਾਲ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ। ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਘਟਨਾ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। (73) ਵੰਡ ਸਿਨੇਮਾ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਡੋਮੇਨ ਸਿਆਸੀ ਹੈ। (74) ਵੰਡ ਸਿਨੇਮਾ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਤਮਾਸ਼ੇ ਵਜੋਂ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਨੇਮੈਟਿਕ ਤਮਾਸ਼ਾ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ ਮੀਡੀਆ ਮਾਰਕੀਟ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। . ਵੰਡ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ "ਇਤਿਹਾਸ ਕਰਨ" ਦੇ ਇੱਕ ਢੰਗ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ "ਨਾਜ਼ੁਕ ਇਤਿਹਾਸ" ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। (76) ਵੰਡ ਦਾ ਸਦਮਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਿਰਫ਼ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਫਿਲਮਾਂ

ਹੀ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। (77) ਵੰਡ ਸਿਨੇਮਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ, ਸਦਮੇ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜਨਤਕ ਸੋਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮੋਡ ਨੂੰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। 1965 ਅਤੇ 1971 ਦੀਆਂ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗਾਂ ਨੇ ਸਿਨੇਮੈਟਿਕ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਮਾਰੀ।

ਨੋਟਸ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਰਣਬੀਰ ਸਮਾਦਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ (1947-97), ਸੇਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2001, ਪੰਨਾ. 22.

2. ਸਲਿਲ ਮਿਸ਼ਰਾ, "1947 ਵਿਲੱਖਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ", ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 12 ਸਤੰਬਰ, 2021, ਪੰਨਾ. 16.

3 ਆਰਤੀ ਸੇਠੀ, "ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ: ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਸਰਕਟ" ਸੈਮੀਨਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨੰਬਰ 598, ਜੂਨ 2009, ਪੰਨਾ. 12.

4 ਹੋਲੋਕਾਸਟ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਡੀ.ਸੀ. ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ 5000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਨੇ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਫਿਲਮਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ: ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਰਾਓ, "ਸਮੂਹਿਕ ਅਮਨੇਸ਼ੀਆ: ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਨੇਮਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?", ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 17 ਅਗਸਤ, 2007। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੋਲੋਕਾਸਟ ਫਿਲਮ ਆਉਟਪੁੱਟ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਫਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭੀਮ ਰਾਜ ਗਰਗ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 1947 ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਇੱਕ ਸਵਾਗਤਯੋਗ ਵਾਧਾ ਹੈ: ਫਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭੀਮ ਰਾਜ ਗਰਗ ਨੇ ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 14 ਅਗਸਤ, 2017 ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ।

5 ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਆਕਾਰ, ਦਿੱਲੀ, 2022, ਪੰਨਾ। ੧੭੧॥

6 ਨੋਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, "ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ, ਵੂਮੈਨ ਐਂਡ ਸਿਨੇਮਾ" , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 20 ਮਾਰਚ, 2022, ਪੰਨਾ. ੧(ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ)। ਐਮ.ਐਸ. ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮ ਗਰਮ ਹਵਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਸੱਤੂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਨਿਰਮਾਤਾ, ਅਦਾਕਾਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਇੱਕ ਥੀਮ ਵਜੋਂ ਵੰਡ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ: ਸੁਗਾਤਾ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸਰਜੂ, "ਸਾਡੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹਾਲੀਆ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ

ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ" , ਆਉਟਲੁੱਕ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਵੋਲ. XLV, ਨੰ. 33, ਅਗਸਤ 16-22, 2005, p. 54.

7 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ ਸਮੀਖਿਆ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" , ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 61

8 ਸਟੈਨਲੀ ਵੇਲਪਰਟ, ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਉਡਾਣ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ, ਓਯੂਪੀ, ਆਕਸਫੋਰਡ, 2006. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਡੀ. ਏ ਲੋਅ ਐਂਡ ਹਾਵਰਡ ਬ੍ਰੈਸਟਡ (ਐਡਜ਼.), ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਦਮਾ, ਨਿਰੰਤਰਤਾ: ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸੇਜ , ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1998

9 ਨੋਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, "ਸੈਲੂਲੋਇਡ ਉੱਤੇ ਟਰੌਮਾ ਰੀਟੋਲਡ" , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 13 ਅਗਸਤ, 2017, ਪੰਨਾ। 8. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਨੋਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, "ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ ਸਿਨੇਮਾ ਐਜ਼ ਏ ਕਵਸ਼ਨਰੀ ਟੇਲ" , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, ਮਈ 19, 2024, ਪੰਨਾ। 8(ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ)।

10 ਡੇਵਿਡ ਡਬਲਯੂ. ਬਲਾਈਟ ਮਾਰਕ ਏ. ਗ੍ਰੀਨ ਦੁਆਰਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, "ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਦਾ ਗੜਬੜ ਵਾਲਾ ਕਾਰੋਬਾਰ: ਇਤਿਹਾਸ, ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਲੇਖ", ਆਰਕਾਈਵਲ ਮੁੱਦੇ, ਵੋਲ. 28, ਨੰਬਰ 2, 2003-2004, ਪੀ. 96.

11 ਗੈਰਿਟ ਡਬਲਯੂ. ਗੌਂਗ, "ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ: ਰਣਨੀਤਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣਾ", ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਤਿਮਾਹੀ, ਵੋਲ. 24, ਨੰਬਰ 2, ਬਸੰਤ 2001, ਪੰਨਾ 45-48.

12 ਬੀ. ਓਲਸਨ, ਇਨ ਡਿਫੈਂਸ ਆਫ਼ ਥਿੰਗਜ਼: ਆਰਕੀਓਲੋਜੀ ਐਂਡ ਓਨਟੋਲੋਜੀ ਆਫ਼ ਆਬਜੈਕਟ, ਅਲਟਾਮੀਰਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੈਨਹੈਮ, 2010, ਪੀ. 128.

13 ਮੈਕਸ ਪੇਂਸਕੀ, "ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਥਿਊਰੀ ਐਂਡ ਪਾਲੀਟਿਕਸ ਆਫ਼ ਮੈਮੋਰੀ" , ਫਿਲਾਸਫੀ ਟੂਡੇ, ਦਸੰਬਰ 2008, ਪੀ. 6.

- 14 ਰਣਬੀਰ ਸਮਦਾਰ, "ਦਿ ਹਿਸਟੋਰਿਓਗ੍ਰਾਫਿਕਲ ਓਪਰੇਸ਼ਨ: ਮੈਮੋਰੀ ਐਂਡ ਹਿਸਟਰੀ", ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਮੁੰਬਈ, ਵੋਲ. XLI, ਨੰ. 22, ਜੂਨ 3, 2006, ਪੀ. 2238.
- 15 ਆਰਤੀ ਸੇਠੀ, "ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ: ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਸਰਕਟ" ਸੈਮੀਨਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨੰਬਰ 598, ਜੂਨ 2009, ਪੰਨਾ. 12.
- 16 ਮਾਰਟਿਨ ਜੇ. ਜੈਕਸਨ, "ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ", ਦ ਹਿਸਟਰੀ ਟੀਚਰ, ਵੋਲ. 3, ਨੰਬਰ 3, ਮਾਰਚ 1970, ਪੀ. 22.
- 17 ਅਨਿਰੁਧ ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ, "ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਕਲਪਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ", ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਫਤਾਵਾਰੀ, ਵੋਲ. 39, ਨੰ. 40, ਅਕਤੂਬਰ 2-8, 2004, ਪੰਨਾ 4455-56, 4458-4459. 1898 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰੂਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫਿਲਮਾਂ ਨੂੰ "ਮੁੱਲਮਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਕਾਰਡ" ਵਜੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ: ਮਾਰਟਿਨ ਜੇ ਜੈਕਸਨ, "ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ", ਦ ਹਿਸਟਰੀ ਟੀਚਰ, ਵੋਲ. 3, ਨੰਬਰ 3, ਮਾਰਚ 1970, ਪੀ. 22.
- 18 ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਨੰਦ, ਭਾਗ. 31, ਓਰੀਓਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਲੰਡਨ, 1987, ਪੀ. 1760
- 19 ਮੇਤੀ ਗੋਕੁਲਸਿੰਗ, ਇੰਡੀਅਨ ਪਾਪੂਲਰ ਸਿਨੇਮਾ: ਏ ਨਰੇਟਿਵ ਆਫ ਕਲਚਰਲ ਚੇਂਜ, ਟਰੇਨਬਨ ਬੁਕਸ, ਯੂਕੇ, 2004, ਪੀ. 11.
- 20 ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾਟੋਗ੍ਰਾਫ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ, (1927-28), ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਲਕੱਤਾ, 1929, ਪੰਨਾ 1-2. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਪੌਲ ਵੈਂਡਰਬਿਲਟ, "ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ" , ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਿਲਮ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਜਰਨਲ, ਵੋਲ. 13, ਨੰ. 1, ਪਤਝੜ 1960, ਪੰਨਾ 4-8.

21 ਈਰਾ ਭਾਸਕਰ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ", ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ 'ਤੇ ਸਿੰਪੋਜ਼ੀਅਮ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ: ਭੂ-ਭਾਗ ਦੀ ਖੋਜ, ਵਿਸਕੌਮ, ਮਾਰਚ, 17-19, 2005, ਪੰਨਾ. 50.

22 ਵਾਈ.ਏ. ਫਜ਼ਲਭੋਏ, ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਫਿਲਮ: ਏ ਰਿਵਿਊ, ਬੰਬੇ ਰੇਡੀਓ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬੇ, 1939, ਪੀ. 6.

23 ਅਕਬਰ ਐਸ. ਅਹਿਮਦ, "ਬਾਂਬੇ ਫਿਲਮਜ਼: ਦਿ ਸਿਨੇਮਾ ਐਜ਼ ਮੈਟਾਫਰ ਫਾਰ ਇੰਡੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਪਾਲੀਟਿਕਸ", ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. 26, ਨੰਬਰ 2, ਮਈ 1992, ਪੀ. 289. ਸਿਨੇਮਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੀਡੀਆ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਸਿਨੇਮਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਰੈਡੀਕਲ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ: ਸੁਮਿਤਾ ਚੱਕਰਵਰਤੀ, "ਟੀਚਿੰਗ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਨੇਮਾ", ਸਿਨੇਮਾ ਜਰਨਲ, ਵੋਲ. 47, ਨੰਬਰ 1, ਪਤਝੜ 2007, ਪੰਨਾ 105-06.

24 ਪਾਲ ਵੈਂਡਰਬਿਲਟ, "ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ", ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਡਿਊਸਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦਾ ਜਰਨਲ, ਵੋਲ. 13, ਨੰ. 1, 1960, ਪੀ. 5.

25 ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਪੀ. 18.

26 ਪ੍ਰਿਆ ਜੈਕੁਮਾਰ, ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਿਨੇਮਾ: ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੀਗਲ ਬੁੱਕਸ, ਕਲਕੱਤਾ, 2007, ਪੰਨਾ 236-238।

27 ਬੀ.ਡੀ. ਗਰਗਾ, ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਵਰਾਜ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਗਲਪ ਫਿਲਮ, ਪੀ. 148. ਫਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ 1950 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਮੋਤੀ ਗੋਕੁਲਸਿੰਗ, ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ: ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ, ਪੀ. 17.

28 ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ, "ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਨੇਮਾ" , ਅਜੀਤ (ਪੰਜਾਬੀ), 13 ਮਈ, 2012। ਬੰਬਈ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਦੇਸਾ, ਭਾਈ ਸ਼ੈਲਾ, ਨੂਰਜਹਾਂ, ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਬਾਨੋ,

ਸਵਰਨ ਲਤਾ, ਆਸ਼ਾ ਪੋਸਲੇ, ਰਾਣੀ ਕਿਰਨ, ਖਵਾਜਾ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ, ਲਾਲਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਯਾਕੂਬ, ਹਸਨਦੀਨ, ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ, ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ, ਭਾਈ ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾ, ਮਾਸਟਰ ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ, ਹਿਮਾਲਿਆ ਵਾਲਾ, ਮਸੂਦ, ਅਲਾਉਦੀਨ, ਵਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਏ. ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ, ਅਨੂਪ ਜ਼ਾਨ, ਦਾਊਦ ਚੰਦ, ਬਾਬਾ ਜੀ.ਏ. ਚਿਸਤੀ, ਗੌਰੀ ਉਰਫ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਗੌਰੀ, ਹਮੀਦਾ ਬਾਨੋ, ਗੀਤਾ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਮਸੂਦ ਪਰਵੇਜ਼, ਫਿਰੋਜ਼ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਨੁਸਰਤ ਕਾਰਦਾਰ, ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਰਸ਼ੀਦ ਅਤਰੇ, ਜ਼ੁਬੈਦਾ ਖ਼ਾਨਮ, ਮੁਨੱਵਰ ਸੁਲਤਾਨਾ, ਰਫ਼ੀਕ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਅਤੇ ਉਸਤਾਦ ਝੰਡੇ ਖ਼ਾਨ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਰਸ਼ੀਦ ਕਾਦਿਰ, ਹੀਰਾ ਲਾਲ, ਸ਼ਿਆਮ, ਖਰੈਤੀ ਭਿੰਗਾ, ਓ.ਪੀ. ਨਈਅਰ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੁਰਗਾ ਮੋਟਾ, ਪ੍ਰਾਣ, ਓ.ਸੀ. ਤਲਵਾਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ, ਕਰਨ ਦੀਵਾਨ, ਬਲਰਾਜ ਮਹਿਤਾ, ਸੁਰੱਈਆ, ਜਗਦੀਸ਼ ਸੇਠੀ, ਸਤੀਸ਼ ਬੱਤਰਾ, ਬਾਘ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ, ਵਸਤੀ, ਮਨੋਰਮਾ, ਪੰਡਿਤ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਮਧੋਕ, ਜੇ.ਕੇ. ਨੰਦਾ, ਰਮੇਸ਼ ਠਾਕੁਰ, ਉਰਮਲਾ, ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਖਸ਼ੀ, ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ, ਰਾਮ ਲਾਲ, ਅਰੁਣ ਆਹੂਜਾ, ਆਈ.ਐੱਸ. ਜੌਹਰ, ਮਨਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼। ਹਾਨ, ਕਮਲ ਕਪੂਰ, ਕਾਮਿਨੀ ਕੌਸ਼ਲ, ਵੀਨਾ, ਮਿਹਰ ਬਾਨੋ, ਜੇ.ਐੱਮ. ਦੁਰਾਨੀ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਐੱਸ.ਡੀ. ਨਾਰੰਗ, ਅਮਰਨਾਥੀ, ਇੰਦਰਾ ਬਿੱਲੀ, ਇੰਦਰਾ ਬਾਂਸਲ, ਨਿਸ਼ੀ, ਜਾਨਕੀ ਦਾਸ, ਸੁਨੀਲ ਦੱਤ, ਗੋਪਾਲ ਸਹਿਗਲ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਬਖਾਖੜੀ, ਐੱਸ. ਮਹਿੰਦਰ, ਸਰਦੂਲ ਕਵਾਤਰਾ, ਚਮਨ ਲਾਲ ਸੁਗਲ, ਦੇਵ ਕੁਮਾਰ: ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, “ਦੇਸ਼ਵੰਦ ਨੇ ਵੰਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਸਨਾਤ” , ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 31 ਜੁਲਾਈ, 2022, ਪੰਨਾ। ੭(ਦਸਤਕ)। ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ, ਚੌ. 3.

29 ਸ਼ਿਖਾ ਝਿੰਗਨ, “ਦ ਸਿੰਗਰ, ਦਿ ਸਟਾਰ ਐਂਡ ਦ ਕੋਰਸ” ਸੈਮੀਨਾਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਨੰਬਰ 598, ਜੂਨ 2009, ਪੰਨਾ। 60.

30 ਅਕਬਰ ਐਸ. ਅਹਿਮਦ, "ਬਾਂਬੇ ਫਿਲਮਜ਼: ਦਿ ਸਿਨੇਮਾ ਐਜ਼ ਮੈਟਾਫਰ ਫਾਰ ਇੰਡੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਪਾਲੀਟਿਕਸ", ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਵੋਲ. 26, ਨੰਬਰ 2, ਮਈ 1992, ਪੀ. 290.

31 ਗਿਆਨੇਂਦਰ ਪਾਂਡੇ, ਰੀਮੇਂਬਰਿੰਗ ਪਾਰਟੀਸ਼ਨ: ਵਾਇਲੈਂਸ, ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ ਐਂਡ ਹਿਸਟਰੀ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਸੀਯੂਪੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2001, ਪੀ. 45.

32 ਹਮਜ਼ਾ ਰਾਓ, "ਸੱਤ ਅਭੁੱਲ, ਦਲੇਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫਿਲਮਾਂ" , ਡੇਲੀ ਟਾਈਮਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1 ਦਸੰਬਰ, 2017। ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਪੰਨਾ। 165

33 ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਪੀ. vi.

34 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" , ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 62. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਜ਼ਿਆ ਉਸ ਸਲਾਮ (ਐਡ.), ਹਾਊਸ ਫੁੱਲ: ਹਿੰਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁੱਗ, ਓਮ ਬੁਕਸ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ, ਨੋਇਡਾ, 2012।

35 ਰੇਚਲ ਡਵਾਇਰ, ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ: ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ, ਰੋਲੀ ਬੁੱਕਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2002, ਪੀ. 37.

36 ਕਵਿਤਾ ਦਾਈਆ, ਹਿੰਸਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤ: ਵੰਡ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਪੋਸਟ ਕਲੋਨੀਅਲ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਟੈਂਪਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਫਿਲਾਡੇਲਫੀਆ, 2011, ਪੰਨਾ 87, 116।

37 ਭਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੋਗ: ਵੰਡ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ, ਓਰੀਐਂਟ ਬਲੈਕਸਵਾਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2010, ਪੀ. 56.

38 ਜ਼ਿਆ ਉਸ ਸਲਾਮ, "ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਫੀਮ", ਫਰੰਟਲਾਈਨ, ਵੋਲ. 30, ਨੰ. 20, ਅਕਤੂਬਰ 5-18, 2013, ਪੀ. 24.

39 ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ, ਦੇਖੋ, ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਹਿੰਸਾ, ਸਦਮਾ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨ: ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ (1947), ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੀਐਚ. ਡੀ ਥੀਸਿਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2009।

40 ਸ਼ਸ਼ੀ ਕੁਮਾਰ, "ਕੰਟਮਪਲੇਟਿੰਗ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਨੇਮਾ" , ਫਰੰਟਲਾਈਨ, ਚੇਨਈ, ਵੋਲ. 30, ਨੰ. 20, ਅਕਤੂਬਰ 5-18, 2013, p.14.

41 ਬੀ.ਡੀ. ਗਰਗਾ, ਰਾਜ ਤੋਂ ਸਵਰਾਜ: ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਗਲਪ ਫਿਲਮ, pp.31-40.

42 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ ਸਮੀਖਿਆ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" , ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਫਤਾਵਾਰੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 62.

43 ਫਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭੀਮ ਰਾਜ ਗਰਗਾ ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਵਿੱਚ, ਜਲੰਧਰ, 14 ਅਗਸਤ, 2017। ਫਿਲਮ ਚਮਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਰੂਪ ਕੇ. ਸ਼ੇਰੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੀਨਾ ਸ਼ੌਰੀ, ਕਰਨ ਦੀਵਾਨ, ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ, ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਮੰਜੂ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਕਾਸਟ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ: "1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ" , ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ, (23 ਮਈ, 2024 ਨੂੰ ਐਕਸੈਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ)।

44 ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੂ, "ਦੇਸ਼ਵੰਦ ਨੇ ਵੰਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ ਸਨਤ" , ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 31 ਜੁਲਾਈ, 2022, ਪੰਨਾ. ੭(ਦਸਤਕ)।

45 ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਬੰਬਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਗਏ ਇੱਕ ਸਟੂਡੀਓ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਨੂਰ ਸਟੂਡੀਓ ਲਾਂਚ ਕੀਤਾ। 1951 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ, ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਅਤੇ ਲਤਾ ਮੰਗੇਸ਼ਕਰ ਦੇਵੇਂ ਨੇ ਮੈਨਜ਼ ਲੈਂਡ, ਵਾਘਾ ਬੇਡਰ ਪੋਸਟ ਵਿਖੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਏ: ਪ੍ਰਾਣ ਨੇਵਿਲ, "ਨੂਰ ਜਹਾਂ ਆਪਣੇ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ" , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 19 ਦਸੰਬਰ, 2004।

46 ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਐਮ.ਐਲ. ਆਨੰਦ. ਸਿਤਾਰੇ ਕਰਨ ਦੀਵਾਨ, ਨਰਗਿਸ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਸਨ: ਕਵਿਤਾ ਦਾਈਆ, ਹਿੰਸਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤ: ਵੰਡ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਪੀ. 90.

47 ਇਹ ਆਈ.ਐਸ. ਜੌਹਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਰਮਾ ਜੌਹਰ ਦੁਆਰਾ ਪਟਕਥਾ। ਸਿਤਾਰੇ ਸਨ ਨਲਿਨੀ ਜੈਵੰਤ, ਅਜੀਤ, ਉਲਹਾਸ, ਰਾਜ ਮਹਿਰਾ, ਲੀਲਾ ਮਿਸ਼ਰਾ। ਇਹ ਫਿਲਮਸਟਨ ਲਿਮਟਿਡ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ: ਕਵਿਤਾ ਦਾਈਆ, ਹਿੰਸਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤ: ਵੰਡ, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪੇਸਟ ਕਲੋਨੀਅਲ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ, ਪੀ. ੧੫੪.

48 ਇਸਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, ਪੀ. 42.

49 ਰੇਚਲ ਡਵਾਇਰ, ਫਿਲਮਿੰਗ ਦ ਗੌਡਸ: ਰਿਲੀਜਨ ਐਂਡ ਇੰਡੀਅਨ ਸਿਨੇਮਾ, ਰੂਟਲੇਜ, ਲੰਡਨ, 2006, ਪੀ.ਪੀ. 138-139। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਅਤੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ: ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਕਾਹਲੋਂ, “ਟਰਬੁਲੈਂਟ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਵਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ: I. S Johar’s Nastik (1954)”, Cinestaar, 14 ਅਗਸਤ, 2018 (ਆਨਲਾਈਨ)।

50 ਇਹ ਸੈਫੁਦੀਨ ਸੈਫ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਫਿਲਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਸੈਫੁਦੀਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਝੁਕਾਅ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚ ਈਦ-ਉਲ-ਅਜ਼ਹਾ 'ਤੇ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬੋਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਵਾਰਿਸ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅਤੇ ਸੈਫੁਦੀਨ ਸੈਫ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲਾਉਦੀਨ, ਮੁਸਰਤ ਨਜ਼ੀਰ, ਸੁਧੀਰ, ਲੈਲਾ ਅਤੇ ਇਨਾਇਤ ਹੁਸੈਨ ਭਾਟੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਅਕਾਦਮੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਤੋਂ ਚਾਦਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ: ਹੁਮਾਏ ਵਸੀਨ, “ਫਿਲਮ ਸਕ੍ਰੀਨਿੰਗ:

ਟੇਲਜ਼ ਆਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗੁੰਜਦੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ” , ਦਿ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਲਾਹੌਰ, 17 ਅਗਸਤ , 2015 (ਆਨਲਾਈਨ)। ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਰੇਜ਼ੀਨਾਲਡ ਮੈਸੀ, “ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ: ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਵੁਕ ਕਵੀ” , ਦਿ ਗਾਰਡੀਅਨ, ਲੰਡਨ, 3 ਨਵੰਬਰ, 2005 (15 ਅਗਸਤ, 2010 ਨੂੰ ਐਕਸੈਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ)।

51 ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਡਿਆਨ ਸਿਨੇਮਾ, ਪੀ. ੧੭੧॥

52 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, “ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” , ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 64.

53 ਵਿਨਾਇਕ ਰਾਜਦਾਨ, “ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (1959)”, ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਵੀਕਲੀ, 01 ਜੁਲਾਈ 2014 (ਬਲੌਗ)।

54 ਇਸ਼ਤਿਆਕ ਅਹਿਮਦ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ, pp. vi, 171. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਫਿਲਮ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਭੀਮ ਰਾਜ ਗਰਗ, ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 14 ਅਗਸਤ, 2017 ਵਿੱਚ।

55 ਈਰਾ ਭਾਸਕਰ, “ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ”, ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ 'ਤੇ ਸਿੰਪੋਜ਼ੀਅਮ: ਟੋਨਸਰੀ ਬਾਸੂ ਅਤੇ ਸਤੂਤੀ ਭਟਨਾਗਰ ਦੁਆਰਾ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪੜਚੋਲ, “ਫਾਰਮੂਲੇਟਿੰਗ ਡਿਸਕੋਰਸਜ਼: ਦ ਮੀਡੀਆ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਿਲੇਸ਼ਨਜ਼”, ਵਿਸਕਾਮ ਸੀਟੀ ਵਰਕਿੰਗ ਪੇਪਰ, 02, 10 , ਪੀ. 117.

56 ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਪਰਮਾਰ, “ਫਿਲਮਾਂ ਅਤੇ ਵੰਡ: ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ”, ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 5 ਅਗਸਤ, 2007, ਪੰਨਾ. ੧(ਸਪੈਕਟ੍ਰਮ)।

57 ਇਹ ਫਿਲਮ 26 ਜਨਵਰੀ, 1962 ਨੂੰ ਮਰਾਠਾ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੀ ਆਰ ਚੋਪੜਾ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਦੰਗੇ ਵੇਖੇ ਅਤੇ ਸਕ੍ਰੀਨ 'ਤੇ ਦਿਖਾਇਆ: ਰੇਚਲ ਡਵਾਇਰ, ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ: ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਹ

ਸਾਲ, ਪੰਨਾ 53-54। ਨੋਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, “ਸੈਲੂਲੋਇਡ ਉੱਤੇ ਟਰੌਮਾ ਰੀਟੇਲਡ” , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 13 ਅਗਸਤ, 2017, ਪੰਨਾ। 8.

58 ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਚਾਰੀਆ ਚਤੁਰਸੇਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖਤਰ ਉਲ-ਇਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਅਖਤਰ ਉਲ-ਇਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਰਵੋਤਮ ਸੰਵਾਦਾਂ ਲਈ ਫਿਲਮਫੇਅਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਸਟ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ, ਸ਼ਸ਼ੀ ਕਪੂਰ, ਮਾਲਾ ਸਿਨਹਾ, ਮਨਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਨਿਰੂਪਾ ਰਾਏ: ਏ.ਪੀ.ਐੱਸ. ਮਲਹੋਤਰਾ, “ਬਲਾਸਟ ਫਰੌਮ ਦਾ ਪਾਸਟ: ਧਰਮਪੁੱਤਰ (1961), ਦ ਹਿੰਦੂ, ਚੇਨਈ, 5 ਫਰਵਰੀ, 2010 ਸੀ। ਫਿਲਮ ਜਿੱਤ ਗਈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਫੀਚਰ ਫਿਲਮ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਤਗਮਾ: ਨੋਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, “ਟਰੌਮਾ ਰੀਟੇਲਡ ਆਨ ਸੈਲੂਲੋਇਡ” , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 13 ਅਗਸਤ, 2017, ਪੰਨਾ। 8. ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਸਿਦਾਰਥ ਭਾਟੀਆ, “ਰੋਮਾਂਸ ਤੋਂ ਵੱਧ: ਯਸ਼ ਚੋਪੜਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ”, ਦ ਹਿੰਦੂ, ਚੇਨਈ, ਅਕਤੂਬਰ 22, 2010।

59 ਦੀਪਕ ਮਹਾਨ, “ਇਨ ਲਵ ਵਿਦ ਲਵ” , ਦ ਹਿੰਦੂ, ਚੇਨਈ, ਅਕਤੂਬਰ 26, 2012। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦਰਸ਼ਕ ਦੂਰ ਰਹੇ ਕਿਉਂਕਿ 1947 ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਾਜ਼ੀਆਂ ਸਨ, ਸਕ੍ਰੀਨ ਉੱਤੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ: ਭਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੋਗ: ਵੰਡ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ, ਪੀ. 122.

60 ਜ਼ਿਆ ਉਸ ਸਲਾਮ, “ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਤੋਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਸੰਧੀ ਤੱਕ”, ਦ ਹਿੰਦੂ, ਚੇਨਈ, ਅਕਤੂਬਰ 21, 26, 2012।

61 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, “ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” , ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 63.

62 ਭਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੋਗ: ਵੰਡ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ, ਪੰਨਾ 120-121.

63 ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ, "1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫਿਲਮ" , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 14 ਅਗਸਤ, 2017।

64 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" , ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 62.

65 ਨੈਟ ਰਾਬੇ, "ਸਾਊਂਡ ਆਫ਼ ਲੋਲੀਵੁੱਡ: 'ਲਖੇਂ ਮੈਂ ਏਕ' ਵਿੱਚ 1947 ਦੇ ਅਣਕਹੇ ਜ਼ਖਮਾਂ ਦੀ ਯਾਦ" , Scroll.in, 27 ਅਗਸਤ, 2017 (ਆਨਲਾਈਨ)।

66 ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਰਜ਼ਾ ਮੀਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਰਜ਼ਾ ਮੀਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਸੀ; ਇਸ ਦੇ ਸਿਤਾਰੇ ਸਨ ਸ਼ਮੀਮ ਆਰਾ, ਇਜਾਜ਼, ਤਾਲੀਸ਼ ਅਤੇ ਸਾਕੀ। ਜ਼ਿਆ ਸਰਹਾਦੀ 1958 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਸੈਟਲ ਹੋ ਗਏ: ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ ਸਮੀਖਿਆ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" , ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ, ਭਾਗ। XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 68.

67 ਹਮਜ਼ਾ ਰਾਓ, "ਸੱਤ ਅਭੁੱਲ, ਦਲੇਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫਿਲਮਾਂ", ਡੇਲੀ ਟਾਈਮਜ਼, ਲਾਹੌਰ, ਦਸੰਬਰ 1, 2017।

68 ਭਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੋਗ: ਵੰਡ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ; ਇਹ ਵੀ ਵੇਖੋ, ਰੇਣੂ ਸਰਨ, ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀਆਂ 101 ਹਿੱਟ ਫਿਲਮਾਂ।

69 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਦੁਆਰਾ 1947 ਦੀ ਮੁੜ ਸਮੀਖਿਆ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ" , ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 62.

70 ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸੀਰੀਅਲ ਬਣਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦੇ ਤਾਬੂਤ ਵਿੱਚ ਮੇਖਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਸੀਮਤ ਸੀ: ਅਕਬਰ ਐਸ. ਅਹਿਮਦ, “ਬੰਬੇ ਫਿਲਮਜ਼: ਦਿ ਸਿਨੇਮਾ ਐਂਡ ਮੈਟਾਫੋਰ ਫਾਰ ਇੰਡੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਐਂਡ ਪਾਲੀਟਿਕਸ” , ਮਾਡਰਨ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਭਾਗ। 26, ਨੰਬਰ 2, ਮਈ 1992, ਪੀ. 317.

71 ਦੀਪਕ ਮਹਾਨ, “ਇਨ ਲਵ ਵਿਦ ਲਵ” , ਦ ਹਿੰਦੂ, ਚੇਨਈ, ਅਕਤੂਬਰ 26, 2012।

72 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, “ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ ਸਮੀਖਿਆ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” , ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 62.

73 ਭਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੋਗ: ਵੰਡ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ, ਪੀ. 50.

74 ਨੋਨਿਕਾ ਸਿੰਘ, “ਸੈਲੂਲੋਇਡ ਉੱਤੇ ਟਰੌਮਾ ਰੀਟੇਲਡ” , ਦਿ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, ਜਲੰਧਰ, 13 ਅਗਸਤ, 2017।

75 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਲਿਕ, “ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ 1947 ਦੀ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ: ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ” , ਇਕਨਾਮਿਕ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਵੀਕਲੀ, ਵੋਲ. XLIV, ਨੰ. 36, ਸਤੰਬਰ 5, 2009, ਪੀ. 69.

76 ਭਾਸਕਰ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੋਗ: ਵੰਡ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ, ਪੀ. 279.

77 ਗੀਤਾ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥਨ ਅਤੇ ਸਲਮਾ ਮਾਲੀ

ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਡੈਸਕ ਤੋਂ ਪੱਤਰ

ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਦੇਸਤ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਟੁੱਟੀ ਹੋਈ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਮਿਲੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧਿਆ, ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ 90 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਵਿਅਕਤੀ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਮੰਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਝੌਂਪੜੀ ਵੱਲ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਘੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੀ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਡੱਬਾ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਗੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਲੈਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਝਿਜਕਿਆ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਇਸ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ ਵਧੀਆ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਹ ਧੰਨਵਾਦ ਨੋਟ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੀ ਵੈਟ ਤੇਈ ਬਚੇ ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਜਰੁਰ ਦੁੱਧ ਜਾਂ ਲੱਸੀ ਦੇਂਦੇ। ਯੇ ਸਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਬਕ ਦਸਤੂਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਹਿਮਾਨਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣਾ ਲਏ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਵੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈਰਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੀ ਅਖੌਤੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਵਪਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਤਾਜ਼ਾ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਲਾਭ ਨੁਕਸਾਨ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰਮ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਉਸੇ ਨੀਂਹ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੋਈ। ਉਸਦੀ ਮਾਲਕੀ ਉਸਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਾਂਚ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, "ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੀ ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋ? ਕੋਈ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਹੈ"

ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਚ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸਮੇਤ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ, ਅਤੇ ਖੇਤ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਭੀੜ ਨੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਹਾ ਇਹ ਉਜਾਰਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਵਾਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, "ਉਹ ਉਜਾਰਾ ਕੀ ਸੀ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਇਹ 1947 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਭਾਰਤ।

ਉਸਨੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਕੀ ਗੋਰੇ ਚੱਲੇ ਗਏ?” (ਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ? ਮੈਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ 'ਕਦੋਂ' ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ, “1947 ਵਿਚ, ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਸਾਲ ਉਸ ਉਜਾਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋ।” ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿਨ ਵਾ ਸਾਲ ਚਲ ਰਹਿਆ। ”(ਮੌਜੂਦਾ ਸਾਲ ਕੀ ਹੈ”)

ਮੈਂ '2024' ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ। “ਮੇਰੀ ਤਬੀਅਤ ਸਾਨੂੰ ਤਰਹ ਜਾਵੀ ਪਹਲੀ ਸੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਇਆ” (ਪਰ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਉਹੀ ਰਹੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੇਲੇ ਸੀ)। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। “ਆਪੇ ਹੋਂ ਦੇ ਆਵਨ ਥੋਡੇ ਕਰ ਦੇ।” (ਜੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ)। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਨਾ ਕਰਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਛੱਡੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਚਮੜੀ ਨੂੰ ਖੁਰਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਉਦਾਸੀਨ ਜਮਾਤ ਹਨ।

ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਰਦ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਮਨ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। “ਤੁਸੀਂ ਭੀੜ ਦੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲੇ ਗਏ?” ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਪੁਰਖੇ... ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ, “ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ।” ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮੇਰਾ ਜੱਦੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਫੈਸਲਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ"।

ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਖਿਸਕ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੀਤ "ਵੇ ਗੋਰੇ ਕੁਈਂ ਆਹੀ...।" (ਕਿਉਂ ਅੰਗਰੇਜ਼...) ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਸ ਖੇਤ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ "ਚਾਚਾ ਜੀ!" (ਅੰਕਲ!) ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉਸ ਸਿੱਖ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਬੁੜਬੁੜਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ " ਗੋਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਅਸੀਂ ਓਵੈਂ ਦੇ ਓਵੈਂ ਉਹ ਪੇ ਹੋਇ ਹੈਂ। ਕੋਈ ਤਬਦਿਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ (ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਸਾਡੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਉਹੀ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੀ)।

ਉਸ ਦੇ ਕਦਮ ਭਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਜਮਾਤਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਫਲਸਫੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦਾ ਉਹੀ ਕਿਰਦਾਰ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੇਸਤ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ. ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਉਹ ਕਦੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਸਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਧੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ

ਜਦੋਂ ਸਥਾਨਕ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਅਣਪਛਾਤੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੱਲ੍ਹੜ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਠਿਕਾਣਾ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ।

ਤੁਹਾਡੀ ਦਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਰਾਗ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ ਤੇਰੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਮੂਰਤੀ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਦੌੜੇ। ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਅਰਥ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਵੰਡ ਦਾ ਸਾਲ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਸੁਰਾਗ ਨਹੀਂ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਜੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਟਾਪਰ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੋਇਆ, ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਕਤ ਲੜਕੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭੀਖ ਮੰਗ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਜ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਧਾਰਨ ਕੁੜੀ ਸੀ ਪਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਅਰੁਚੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਲੱਭ ਸਕੇ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਮੂਡ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਬੇਬੇ, ਮੈਂ ਵੀਆ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਗੋਰੀ ਪੁਲਿਸ ਡੇਅ ਅਫਸਰਨ ਨਈ ਮਨੂ ਥਾਲੇ ਡੰਡੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਨੂੰ ਬਾਲੜੀ ਲੱਕੜੀ ਨਾਲ ਸਾਦ ਦੇਤਾ ਤੇ ਮਨੂ ਪਾਗਲ

ਕਰ ਕੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੇ ਕੰਡੇ ਚੜਦਾ। , ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਲਦੀ ਸੋਟੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਗੁਪਤ ਅੰਗ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ)

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਰੋਂਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀ "ਪੁੱਤਰ ਜਿਨ ਦੀ ਰਹਿ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਹੈਂ ਤੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸਦਾ ਨਾਲ ਰਾਂਗੀ" (ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ! ਲੰਮੀ ਉਮਰੇ ਜੀਓ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਹੈਂ ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹੀਂ।) ਦੋਵੇਂ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਰੋਂਦੇ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ "ਗੋਰੈਣ ਦਾ ਖਾਕ ਨਾ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦੇਤੀ। (ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੰਗੇ ਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਘੱਟ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਾਂਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਤੰਬਰ 1948 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਪੇਡਕਾਸਟ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਲ 2024 ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤੀਹ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਬਾਰੇ ਅਣਜਾਣ ਸਨ ਅਤੇ ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨ ਕਲਿੱਪਿੰਗਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਬਾਰੇ ਸਤਹੀ

ਗਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਬਕਵਾਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ “ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਦੇਸ਼ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰਡਰ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਹੈ।” ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੁਲਿਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਐਕਟ 1861 ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨੇ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰਮਚਾਰੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉੱਚ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹੇਠਲੇ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨੇ ਬੇਰਹਿਮ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪੁਲਿਸ ਐਕਟ 1861 ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜੇ ਉਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ. ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਲਾਈਨ ਹੈ, 'ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਬੇਰਹਿਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਐਕਟ 1861 ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ...'

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਤਹੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਨਾਥ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ...' ef ਨੂੰ ਬੇਅਸਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ

ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਾਲੀ ਮੌਜੂਦਾ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ।

ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਡਾਇਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਟੈਂਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਗੇਟ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ ਕਿ 'ਦੁਬਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰੋ' ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕੋਈ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਉੱਚੀ ਕੰਧ 'ਬਾਗ' ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਦਰਤੀ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਗੇਟ ਵੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਉਸ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਨੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਖਮੀਆਂ ਅਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲਾ ਨੇ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਵਿਖੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਇਲ ਏਅਰ ਫੋਰਸ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਭੀੜ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਗੋੜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲਗਭਗ 85% ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚੋਂ 10% ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ 5% ਸੀ। 85% ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਫਾਂਸੀ 'ਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 'ਕਲੇਪਾਣੀ' (ਅੰਡੇਮਾਨ ਨਿਕੋਬਾਰ ਗੋਲਾਕਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰੀ) ਸਖਤ ਕੈਦ ਹੋਈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਸੱਦਦ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨੋਸਟਾਲਜੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕੀ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਅੰਦੋਲਨ ਕੀਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਕੂਮਤ ਦੁਆਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਆਖਰੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੱਕ ਗੁਲਾਮ ਰਿਹਾ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਰਹੇ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾੜੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਜਰ (ਅਚੱਲ) ਜੌਰੇ (ਔਰਤ) ਅਤੇ ਜਮੀਨ (ਜ਼ਮੀਨ) ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ ਪਰ ਕਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਬਟਵਾਰੇ ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਪੁਰਾਣੀ ਕਹਾਵਤ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਹਿਲੂ ਜੁੜ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ, ਅਚੱਲ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਅਸਲ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਪਰ ਕਾਰਨ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਲੜਾਈ

ਇਹ ਸਾਡੇ ਅਖੌਤੀ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ 'ਦੂਜੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ'। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਸਭਾ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਂਗਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡੱਕਿਆ ਗਿਆ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮੂਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀਵਾਲੀਆ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ 2024 ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਆਮ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਿਕੰਦਰ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੋਰਸ ਦੁਆਰਾ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ। ਦੁੱਲਾ ਭੱਟੀ ਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਲੋਹਾਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਡਾਕੂ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੈਨਾਨੀ ਸੀ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅਕਾਲੀ ਬੱਬਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ 1857 ਤੋਂ ਤੈਅ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਆਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ, 1902 ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਚਾਚਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ, ਬਾਬਰਅਕਾਲੀ, ਮਹੰਤ ਤੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਪਰਜਾ ਮੰਡਲ, ਗਦਰ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ, ਰੇਲਟ ਐਕਟ, ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ, ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ, ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ

ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਕਈ। ਅਣਗੌਲੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪੀੜਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੰਗਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹਿੰਸਾ, ਕਤਲੇਆਮ, ਕਤਲੇਆਮ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਖਸ਼ੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ?'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਕੋਲ ਸਹੀ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਵੈ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਆਗੂ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੀਮਤ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਧਰਮ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਗਾਇਬ ਸੀ। 'ਮੁੜ ਤੁੜ ਕਰ ਖੇਟੀ ਧਰਮ ਤੇ ਖਲੇ ਜਾਨ ਦੀ ਸੀ'। (ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰੁਖ ਧਰਮ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ) ਆਖਰਕਾਰ ਇਹ ਧਰਮ 'ਤੇ ਵੰਡ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਆਮ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸਨ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਟਵਾਰੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਖਾਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਤੰਤਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਲਈ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਸਪਾਂਸਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਸੱਚੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਅ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਉਹ ਫੈਲਾਉਣਾ

ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਡਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਇਕ ਨੇਤਾ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਅਪੀਲ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨੇਤਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਾਂ। ਉਹ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਜਨਤਾ ਲਈ ਉਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਦ ਸੀ ਜੋ ਜਨਤਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਗੜਬੜ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਤਕਨੀਕ ਸਾਲ 1984 ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਗਾਰਡ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਅਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਯੋਜਿਤ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਇੰਜਨੀਅਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਪੀਲ ਵਿਗੜਿਆ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੱਲ ਪਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਤਕਨੀਕ ਸਾਲ 1973 ਵਿੱਚ ਨਕਸਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਤੀਜਾ, ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਕ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਸੀ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰਾ ਭਾਰੀ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਵਿਆਜ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਨ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਕਾਰਕ 'ਉਸ ਭਾਂਡੇ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪਹਿੰਚ ਸੀਮਤ ਸੀ ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਤੱਕ ਰਸੋਈ ਤੱਕ ਨਹੀਂ'। ਕੋਈ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦਿਲ ਤੱਕ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨਸ਼ੈਲੀ ਖਾਸ

ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੇਲੇ ਧਰਮ ਕੋਈ ਮੁੱਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾਕਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਵਿਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਾੜਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਕਾਰਨ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਖਰਕਾਰ ਧਰਮ-ਅਧਾਰਤ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਵੱਡੇ ਕੌਮੀ ਪੱਧਰ ਲਈ ਅਖੌਤੀ ਆਗੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਹਰ ਨੇਤਾ ਸਵੈ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਕੁਝ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨੇਤਾ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਅਜੇ ਵੀ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖਤਾ 'ਤੇ ਸੀ ਪਰ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ 'ਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਗਲਤੀ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਧੂ ਸਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਦਿਓ। ਅਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਈ ਹੈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਸੂਝਵਾਨ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਛਾਣ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਦੇ ਮਾੜੇ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣਗੇ।

ਆਦਰ ਸਾਹਿਤ

ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਨੇ ਡਾ

ਭਾਰਤ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ

www.southasiaresearchcentre.in

dr_subha@yahoo.com

ਟੈਲੀਫੋਨ-91-11-27853470®

ਆਗਾਮੀਮੁੱਦੇ

ਸਤੰਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-9

ਮਨਮੋਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਕਵੀ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਜੁਲਾਈ 1963 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੀ.ਏ.ਵੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਗੈਜ਼ਟੇਡ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਐਮ.ਫਿਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 10ਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਵਿਤਾ ਦਰਜ ਹੈ। 1996 ਅਤੇ 2015 ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਐਚਡੀ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਪੁਸਤਕ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਾਰ ਮਿਠ ਰੂਪੰਤਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

ਉਸਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਨ' 2011 ਵਿੱਚ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ 2013 ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਨ' ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ 'ਸਹਿਜ ਗੁਪਤ ਮਹਿ ਆਸਣ' 2021 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੋ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨੌਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ 11 ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ, ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ 550ਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਰਬ ਮੌਕੇ ਗੁਹਾਟੀ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਪੇਪਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ: ਵਾਰਤਮਾਨ ਪਰਿਪੇਖ ਆਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ 2022 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

2013 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਨਿਰਵਾਣ' ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸ ਨੂੰ 2020 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੁਰਸਕਾਰ-2020 ਸਮੇਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-10

ਰਜ਼ਾ ਨਈਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਖੋਜਕਾਰ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠਕ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਲੀਡਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫੇਏਟਵਿਲੇ, ਯੂਐਸਏ ਵਿੱਚ ਅਰਕਨਸਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸਰ, ਯਮਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦ ਵਾਇਰ ਅਤੇ ਆਉਟਲੁੱਕ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦ

ਫਰਾਈਡੇ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਤੰਬਰ 2014 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਬੁੱਕਸ ਵੀਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਰਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਓਲੋਮੋਪੋਲੋ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜ ਸੰਸਕਰਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਫੈਸਟੀਵਲ (ਦੇਵੇਂ 2014 ਵਿੱਚ), ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਵਿਨੀਪੈਗ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਫੈਸਟੀਵਲ (ਕੈਨੇਡਾ, ਸਤੰਬਰ 2017), ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ TEDx (ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ TEDxLUMS, ਲਾਹੌਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ LUMUN 17, ਲਾਹੌਰ, ਜਨਵਰੀ 2021 ਵਿੱਚ) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਕਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਕਾਰੀ 2013-2014 ਚਾਰਲਸ ਵੈਲੇਸ ਟਰੱਸਟ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕੰਮ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਉਦਘਾਟਨੀ 2017 ਜਵਾਦ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇਨਾਮ ਲਈ ਉਪ ਜੇਤੂ/ਫਾਇਨਲਿਸਟ ਹੈ। ਉਰਦੂ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ (ਭਾਰਤ) ਲਈ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਹੁਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਹਾਰ' (ਬਸੰਤ) ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ (ਅੰਜੁਮਨ ਤਰਾਕੀ ਪਾਸੰਦ ਮੁਸੰਨਫੀਨ) ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, 2021 ਵਿੱਚ (ਕਵੀ ਦੀ 100ਵੀਂ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ)।

ਨਵੰਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-11

ਪ੍ਰੋ: ਡਾ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੇਸ਼ਵਰ, ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ); ਐਮ.ਐੱਡ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ., ਐਮਰੀਟਸ ਫੈਲੋ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2017-2019 ਗੈਸਟ ਐਡੀਟਰ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਦਸੰਬਰ 2024 ਭਾਗ-3 ਨੰ-12

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ: ਰੱਣਕੀ ਰਾਮ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਗੇ

ਜਨਵਰੀ 2025 Vol-4 ਨੰ-1

ਡਾ. ਰੇਬੀਨਾ ਯਾਸਮੀਨ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਇਸਲਾਮੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਦਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਡਾ: ਯਾਸਮੀਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕਾਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ (ਪੀ.ਐੱਚ.ਡੀ.) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। HEC-ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਦੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ "ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ" ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਮਵਰ ਬਲੂਮਸਬਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛਾਪ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਯਾਸਮੀਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਡਾਕਟਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੱਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅਪੀਲ:

ਅਸੀਂ ਸਲਾਹੀਅਤ ਦਾ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਅੰਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਹਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਅਪੀਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਮੇਲ 'ਤੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ:

dr.bhatiasunil@gmail.com

dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇਗੀ।

Freedom Movement in Punjab

Bibliography of Books in
English, Punjabi and Hindi
On
Various Movements
&
Brief Biographies of Some
Eminent Freedom Fighters

Bhai Gurdas Library
Guru Nanak Dev University, Amritsar.

ਪਰਫਾਰਮਿੰਗ ਆਰਟਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ: ਥੀਏਟਰ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ

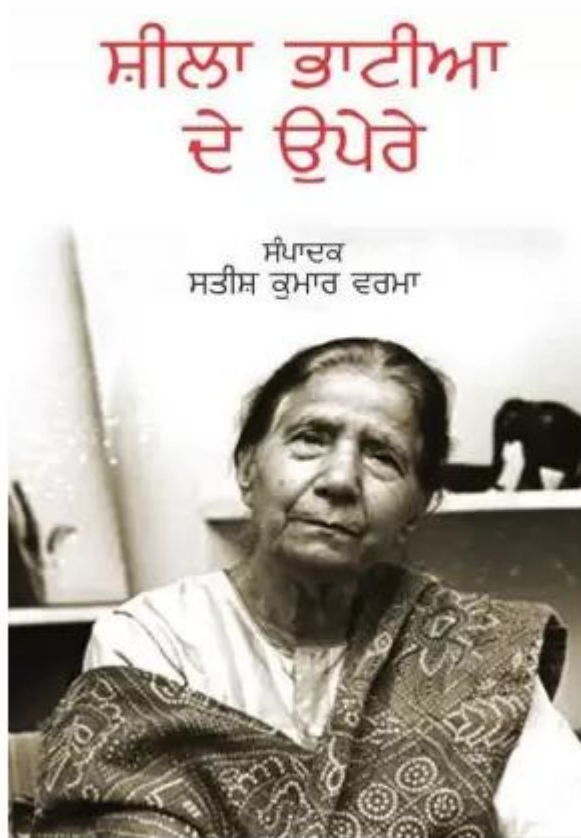

ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ (1916-2008) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਕਵੀ, ਨਾਟਕਕਾਰ, ਥੀਏਟਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਫੋਰਮ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਓਪੇਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਓਪਰੇਟਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਾਂਸ ਡਰਾਮੇ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ 1971 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ, ਚੌਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ 1982 ਵਿੱਚ ਥੀਏਟਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ ਅਵਾਰਡ ਅਤੇ 1997 ਵਿੱਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ।

ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਮਾਰਚ 1916 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ, ਮੌਜੂਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। BA ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਿਆ (BT) ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਗਣਿਤ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਚਲੀ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਡਰਾਮਾ ਵਿੱਚ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

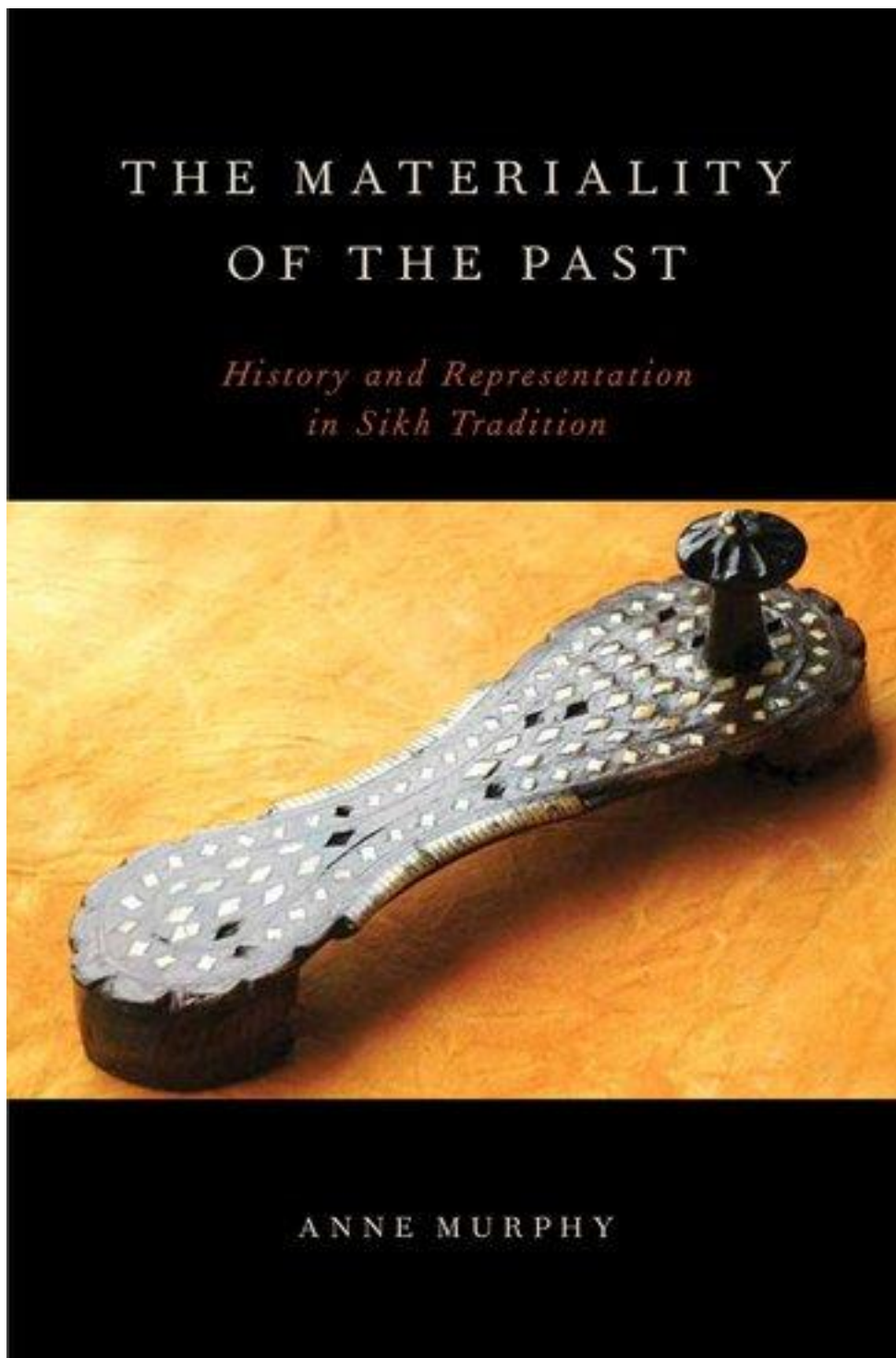
ਭਾਟੀਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਕਾਲ ਆਫ਼ ਦ ਵੈਲੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਸੰਗੀਤਕ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ (1957), ਦਰਦ ਆਏਗਾ ਦਾਬੇ ਪਾਉਂ (1979), ਸੁਲਗਦਾ ਦਰਿਆ (1982), ਉਮਰ ਖ਼ਯਾਮ (1990), ਨਸੀਬ (1997), ਚੰਨ ਬਦਲਾ ਦਾ, ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ, ਗਾਲਿਬ ਕੌਨ

ਵਰਗੀਆਂ 60 ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਾਂ ਆਈਆਂ। ਥਾ ਅਤੇ ਨਾਦਿਰ ਸ਼ਾਹ ਪੁਨਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿੱਸਾ ਯੇ ਔਰਤ ਕਾ (1972), ਹਵਾ ਸੇ ਹਿੱਪੀ ਤਕ (1972), ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਯੇ ਇਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਆਸਨ (1980)। ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ, ਭਾਟੀਆ ਕੋਲ ਵੀ ਉਸ ਦੇ 10 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪਰਲੋ ਦਾ ਝੱਕਰ (1950) ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ:

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ
ਡਾ. ਐਨੀ ਮਰਫੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ
ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੁਲਾਈ 2017 ਤੱਕ ਏਸ਼ੀਅਨ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿੱਚ
ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਸਹਿ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਡਾ. ਮਰਫੀ
ਦੀਆਂ ਖੋਜ ਰੁਚੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਡਾਇਸਪੋਰਾ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਖਣੀ
ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਠਨ
ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ
ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ: ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਸਰਦਾਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰੇਲਵੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇੰਚਾਰਜ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਸਾਨੂੰ ਪੀਣ ਅਤੇ ਕੇਕ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਫਰੰਟੀਅਰ ਮੇਲ, ਤੂਫਾਨ, ਗੈਂਡ ਟਰੰਕ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡਾ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਜਾਣਾ ਹੁਣ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸੜਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਕਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਾਅਰੇ ਮਾਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਡਰ ਗਏ। ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਘਰ ਆਏ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀ ਮਾਸੀ ਅਤੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲਾ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ, ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਖਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ("ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ") ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਲਹਿਰਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਡਰੇ ਹੋਏ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆ ਗਈ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਸੈਲੂਨ ਵੈਗਨ ਵੱਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਰੋ ਰਹੇ ਸੀ।

ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪਣੀ ਕਾਲੀ ਵਰਦੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨੇ ਦੇ ਕਈ ਬਟਨਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡੰਡਾ, ਪੱਗ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ, ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ, ਗਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਹਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਮਿਲਾਂਗੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਰੋਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਮਲਾ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਡਟੇ ਹੋਏ ਪਰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੱਜਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ, ਸਾਡੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੱਸ ਕੇ, ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਸੌਂਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਨੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸ ਗਏ ਸਨ। ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਲਗਭਗ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਲੋਕ ਇਧਰ-ਉਧਰ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਬੇਕਾਬੂ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਭੀੜ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਚੱਲ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਭਰ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਰੇਲਿੰਗ, ਖਿੜਕੀਆਂ ਦੇ ਗਾਰਡ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲ, ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਸਾਈਡਾਂ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ, ਪਿਆਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਲਟਕਦੇ ਹੋਏ, ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਰੇਲਿੰਗ, ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਗਾਰਡ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਫੜ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਵਧਦਾ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ

ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਬਚੇ ਸਨ। ਖੂਨ ਨਾਲ ਲੱਥਪੱਥ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾਯੋਗ ਸੁਪਨਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਸਿਰਫ਼ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਈਆਂ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਰੇਲਵੇ ਘਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਕੁਆਰਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ।

(ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ: ਸਰਬ ਕੌਰ ਜ਼ਾਵਲੇਟਾ ਦੁਆਰਾ, (ਵੈਬਸਾਈਟ: seamlyfilms.com - ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਲਈ))

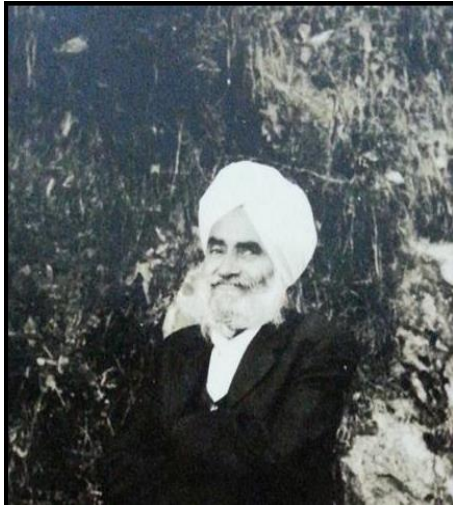
ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ: ਕਤਲ

1. ਵਣਾਹ
2. ਖੂਨਣ
3. ਘਾਤਕ
4. ਬੱਧ
5. ਬਧਕ
6. ਹੱਤਿਆ
7. ਹੱਤਿਆਰਾ
8. ਜ ਘ ਟ
9. ਕਤਲ ਡੀ ਆਰ. ਟੀ
10. ਖੂਨ ਹੋਣਾ
11. ਠ ਨੇ ਐਮ ਆਰ. ਸੁ
12. ਫਲ ਐਨ ਠੋਕ ਤੇ ਐਮ ਰਣ

ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਦੇ ਧੰਦੇ ਬੋਲ:

ਸ਼ਬਦ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ	ਠੋਕਰ/ਡਿੱਗਣਾ
ਠੰਡਾ ਗਰਮ ਪਾਣੀ	ਕੋਸਾ	ਸਮੇਨਾ
ਠੰਡਾ ਜੋੜ ਕੇ		
ਮੇਟਾ ਕੋਣ	ਅਧਿਕ ਕੋਣ	ਅਧਕ
ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਬਾਥਰੂਮ		ਸਾਕਾਵਾ
ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਕਮਰਾ ਸਾਬਣ ਦਾ ਛੋਟਾ ਟੁਕੜਾ	ਸਾਬਨ	ਬੈਗਿਨੋ ਚਿਚਕੀ
ਸਾਬਣ		ਸਾਬਨ/ਚੱਕੀ
ਤੌਲੀਆ	ਤੋਲੀਆ/ਪਰਨਾ	ਰੌਤਾ/ਸਫੀ
ਮੱਗ	ਮੁੱਗਾ	ਡੋਲਨਾ3
ਬਾਲਟੀ	ਬਾਲਟੀ	ਡੋਲ
ਸਕੂਬਰ	ਝਵੈਣਪ	ਘਰੋਣਪ
ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਗਟਰ		ਖੁਰਾ
ਟੈਂਕ (ਪਾਣੀ)		ਰੌਦੀ
ਦੀਵਾਰ ਵਾਲਾ ਤਲਾਬ ਜਾਂ ਤਾਲਾਬ	ਛਪਾਰ	ਢਾਬ8
ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ	ਸ਼੍ਰਦਾਂਜਲੀ	ਸੁਵਾਨੀ ਉਮਰੀ9

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਲੋਕ: ਗਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਲੇਖਕ ਕਵੀ

(ਧਨਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ)

ਗਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (12 ਜੁਲਾਈ 1912 - 3 ਅਪ੍ਰੈਲ 1980) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮੀ, ਸੀਤਲ ਨੇ 300 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਈ ਗੀਤ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ 2 ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਅਵਾਰਡਾਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਮੋਢੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਲ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਨ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ। ਸੀਤਲ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਲਈ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰਜਿਸਟਰਾਰ, 1960 ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

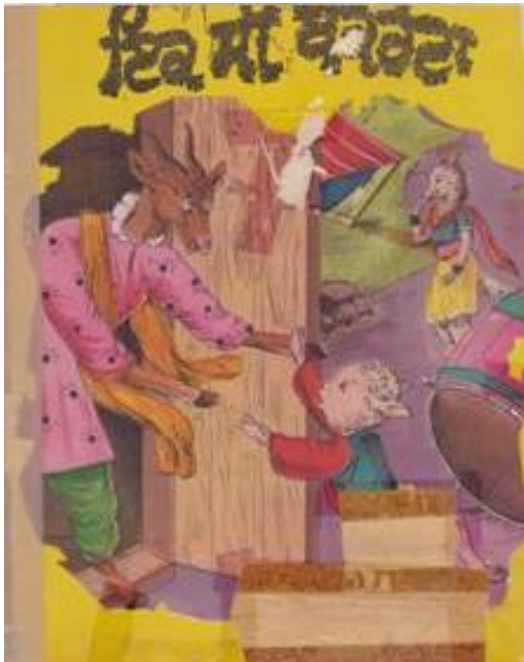
ਸਿੱਖ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਤੀਜੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਹ ਸਹਿ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ

ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾਦਾਇਕ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਕੰਮ

1.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ 2.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ 3.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ 4.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ 5.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ 6.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ 7.ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ 8. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 9.ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 10.ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ

ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖ ਯੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਇਹ ਕਲਮ-ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ "ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ" ਦਾ ਵਧੀਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: ਪ੍ਰੋ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ (1878 - 3 ਮਾਰਚ 1969)

(ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ)

ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰ, ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇੱਕ ਜਰਨੈਲ, ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ। ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ 1920 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਸੈਂਟਰਲ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1878 ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹੇੜੂ ਦੇ ਇੱਕ ਕੰਬੋਜ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਕੌਰ ਸੀ। ਬਾਰਾਂ ਦੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਸੰਧਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਈ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਚਲੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਬਾਰ ਚਨਾਬ

ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਫੈਸਲਾਬਾਦ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ, ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਬੇਹੜੂ (ਚੱਕ ਨੰ: 18 ਬੇਹੜੂ) ਰੱਖਿਆ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ 1901 ਵਿੱਚ ਨਿਜ਼ਾਮਪੁਰ ਦੇ ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਸੰਤ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸ਼ਾਹਕੋਟ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੀ.ਏ. (ਆਨਰ) ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬੀ.ਟੀ. ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ। ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੂੰ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ (ਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਵਿਚਕਾਰ ਜੁਬਾਨੀ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਏ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦਬਾਅ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਡਾਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹੁਦਾ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੌਸ ਨਾਲ ਉਲਝ ਗਿਆ। ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੁਰਸੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਫਿਰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ।

ਖਾਲਸਾ ਯੰਗਮੈਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ

ਲਾਇਲਪੁਰ ਦੀ ਚਨਾਬ ਕਲੋਨੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਬਸਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵੀ ਸੀ। ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਰਮਭੂਮੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ

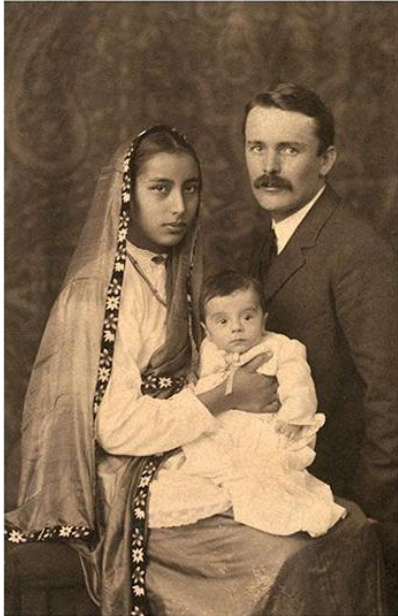
ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਰਈਸ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਭਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ, ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਭੁਜੰਗੀ ਸਭਾ (ਖਾਲਸਾ ਯੰਗਮੈਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਹੋ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬਗੰਜ ਮੋਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਈ।

1923 ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਕਾਲੀ (ਉਰਦੂ) ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 1929-30 ਤੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਬਰੇਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਪਰ 1930 ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਵਿੱਤੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਕਾਲ ਦਾ ਏਜੰਡਾ ਅਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦ ਅਕਾਲੀ ਅਖਬਾਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਬੋਰਡ ਨੇ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਖਬਾਰ ਕੱਢਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਬੋਰਡ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਅਤੇ ਸ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਕਦਮ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੂੰ ਦ ਅਕਾਲੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਧਾਰਾ 124 'ਓ' ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋਣ 'ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਮੁੜ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਪੰਜ ਲੱਖ ਦਾ ਚੰਦਾ ਮੰਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸਟਾਕਟਨ (ਅਮਰੀਕਾ) ਤੋਂ ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਨੇ ਤੁਰੰਤ 1,50,000 ਰੁ. ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਸਿੱਖ

ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ 70,000 ਰੁਪਏ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਚੈਂਚਲ ਸਿੰਘ (ਜੰਡਿਆਲਾ, ਜਲੂਰ) ਨੂੰ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਅਤੇ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਕੇ ਐਸ ਪਾਨੀਕਰ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। ਦੇਵਦਾਸ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਪੈਨਲ ਵਿਚ ਸਨ। ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਖੁਦ ਸਨ। ਉਦਘਾਟਨੀ ਸਮਾਰੋਹ 15 ਸਤੰਬਰ 1924 ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਅੰਕ ਨਯਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਦਿੱਲੀ (ਹੁਣ: ਸਵਾਮੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੰਦ ਮਰਗ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੰਦਭਾਗੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਘਾਟ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਵਰਗੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿੱਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਜਲਦੀ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪਕੜ ਇਸ ਲਈ ਇਸਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਵੇਚਣੀ ਪਈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚਲਦਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜੀ.ਡੀ. ਬਿਰਲਾ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਨੇ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਾਸਟਰ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟੀ ਟੇਪੀ: "ਸ: ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਿਮ-ਈਸਾਈ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੇਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਟਾਰਪੀਡੋ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰਕੂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਪਿਆ; ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਸੈਂਟਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।" ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਜਿਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਾਸਟਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਖਬਾਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ: ਅਮਰੀਕੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਸੈਮੂਅਲ ਸਟੋਕਸ (ਸਤਿਆਨੰਦ ਸਟੋਕਸ) ਆਰਚਰਡਿਸਟ (ਹਿਮਾਚਲ ਦਾ ਐਪਲਮੈਨ- ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੱਸਾ)

(ਸਮੂਏਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਸਟੋਕਸ ਕਰਦਾ ਹੈ)

ਸੈਮੂਅਲ ਸਟੋਕਸ ਨੇ ਫਿਲਾਡੇਲਫੀਆ ਵਿੱਚ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 22 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਟੋਕਸ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਇਆ।

ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਅਮਰੀਕੀ ਕਵੇਕਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਉਹ 1904 ਵਿੱਚ ਕੇੜ ਤੋਂ ਪੀੜਤਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਘਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਵਿੱਚ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਸਾਕੇ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਲਿਆ।

ਸਟੋਕਸ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਪ੍ਰੋਹ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਕੈਦ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੇਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕਲੌਤਾ ਅਮਰੀਕੀ ਸੀ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੀਆਈਡੀ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਾਈਲ ਵੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਬੇਗਾਰ ਜਾਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਕੱਢਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਖਾਦੀ ਪਹਿਨੀ, ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਖੀ, ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਬਣ ਗਿਆ, ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।

ਪਹਾੜੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਪਜ ਸੇਬ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਕਸ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸੇਬ ਦੀਆਂ ਕਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਸੈਮੂਅਲ ਸਟੇਕਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਬਦਲ ਕੇ ਸਤਿਆਨੰਦ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ 1914 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਇੱਕ ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਟਗੜ੍ਹ ਨਾਲ ਜੜ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਟੇਕਸ ਨੇ ਇਹ ਸਭ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਟੇਕਸ, ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਣ ਲਈ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1946 ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਸਟੇਕਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਸਤਾਵਤੀ, ਤਾਰਾ

(ਸਤਿਆਨੰਦ ਸਟੇਕਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲਾਲ ਚੰਦ ਸਟੇਕਸ, ਲਾਲ ਚੰਦ ਦੀ ਮਾਂ ਐਗਨਸ (ਪ੍ਰਿਯਾ ਦੇਵੀ) ਅਤੇ ਲਾਲ ਚੰਦ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸਟੇਕਸ)

(ਵਿਦਿਆ ਨੇ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਸਟੇਕ ਕੀਤਾ)

ਉਹ ਹਿਮਾਚਲ ਦੀ ਸਾਬਕਾ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਨਿਰਮਾਣ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂ ਹੈ

ਸਤਿਆਨੰਦ ਸਟੇਕਸ ਨੇ ਸ਼ਿਲਮਲਾ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ

(ਪਰਮਜੋਯਤੀ ਮੰਦਰ)

ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੈ)

(ਆਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ ਪੇਤਰੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਬਰਕਲੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ

ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਚੰਪਾਵਤੀ ਸਟੇਕਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਧੀ ਸੀ।

ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰ: ਦਿੱਲੀ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਖਾਨ ਮਾਰਕਿਟ ਆਈਕੋਨਿਕ ਪੌਸ਼ ਮਾਰਕੀਟ

ਉੱਦਮੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ

ਜਦੋਂ ਖਾਨ ਮਾਰਕਿਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਕੋਈ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੀ ਉੱਦਮੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਸਫਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਬਣਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਅਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿੱਚ ਵਪਾਰੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਉੱਦਮੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਆਏ।

ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

INDIA INDEPENDENT : BRITISH RULE ENDS

CONSTITUENT ASSEMBLY TAKES OVER

MOUNTBATTEN'S APPOINTMENT AS GOVERNOR-GENERAL ENDORSED

COLOURFUL CEREMONY MARKS BIRTH OF NATION

(By The Special Representative)

NEW DELHI, Thursday.—At midnight tonight the Constituent Assembly, consisting of the elected representatives of the Indian people, assumed sovereign power and the members solemnly took the pledge to serve India and her people. "We end today a period of 151 years and tell ourselves henceforth again," said Pandit Nehru in calling upon the members to take the new pledge.

Earlier the President of the Constituent Assembly, Dr. Rajendra Prasad, said: "It is to give the tomorrow that will be our endeavour to end poverty and ignorance and its causes, hunger and disease, to establish education and civilization and to ensure freedom and justice."

After the Assembly had taken the pledge, during which it assumed powers of government and selected the appointment of Lord Mountbatten as Governor-General, Dr. Rajendra Prasad and Dr. Bhabha presented to the Government House to receive Lord Mountbatten as the Assembly's decision. Later, the National Flag presented to the Assembly by Shree Datta, an Indian, was hoisted under the watchful eye of Pandit Nehru, who had gathered outside the Council House.

The climax was reached when at the last stroke of midnight there was shouting and cheering by the cry of "Mahatma Gandhi Ji Jai" and so. That there were no real words uttered by the representatives of India people on this historic occasion was an expression of the people's gratitude to the prophet of the nation whose Mahatma Nehru, Dr. Rajendra Prasad and other leaders, adhered to their speeches.

The birth of a free India was welcomed by diplomatic representatives of the nations representing more than half the population of the globe, ambassadors of the U.S.A. and Korea were there and also High Commissioners of Canada and Australia and representatives of other countries.

It was the greatest hour for Delhi. The capital of many mighty empires became today the first home in its history the seat of a "Kalyan" government of the people by the people and for the people.

The Assembly hall was lit to the accompaniment of music. The members of the Constituent Assembly were seated in the hall of the Council House, the house of the British Parliament. The hall was grandly decorated with garlands and flowers. The members of the Constituent Assembly were seated in the hall of the Council House, the house of the British Parliament. The hall was grandly decorated with garlands and flowers.

HOMAGE TO THE FATHER OF THE NATION

Homage tributes to Mahatma Gandhi, the Father of the Nation, were paid by India's leaders during the opening of the Constituent Assembly on Thursday.

PHOTO COURTESY OF THE GOVERNMENT OF INDIA

Dr. Rajendra Prasad, in his opening address to the Assembly, said: "The position of the present day is not a new one. It is the result of the long struggle of the Indian people for freedom and justice. We have fought for it for more than 150 years and we have won it today."

Dr. Bhabha, in his speech, said: "We have today achieved a historic milestone. We have today established a new government of the people by the people and for the people. We have today established a new India, a free India, a sovereign India."

MOUNTBATTEN PRAISES HELPFUL ATTITUDE OF INDIAN PRESS

Lord Mountbatten, Governor-General of India, praised the helpful attitude of the Indian press during the opening of the Constituent Assembly. He said: "The Indian press has always been a helpful and constructive force in the development of the country. It has always been a voice of the people and a voice of reason."

BOUNDLESS FIELD FOR PROGRESS

Lord Mountbatten, Governor-General of India, said: "The Indian people have today opened up a boundless field for progress. We have today established a new government of the people by the people and for the people. We have today established a new India, a free India, a sovereign India. We have today established a new India, a free India, a sovereign India."

MEMBERS OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY, GOVERNMENT HOUSE, NEW DELHI, AT THE OPENING OF THE ASSEMBLY ON THURSDAY NIGHT.

Governors Sworn In As Free India Is Born

The new Governors of Indian provinces were sworn in at midnight on Thursday.

The new Governors of Indian provinces were sworn in at midnight on Thursday. The new Governors of Indian provinces were sworn in at midnight on Thursday. The new Governors of Indian provinces were sworn in at midnight on Thursday.

THE PLEDGE

The members of the Constituent Assembly took the pledge to serve India and her people. The members of the Constituent Assembly took the pledge to serve India and her people. The members of the Constituent Assembly took the pledge to serve India and her people.

THE NEW CABINET

The new Cabinet of India was announced today. The new Cabinet of India was announced today. The new Cabinet of India was announced today. The new Cabinet of India was announced today.

LUCKY OF BRAGHARY FLAG LOWERED

The flag of the British Empire was lowered at midnight. The flag of the British Empire was lowered at midnight. The flag of the British Empire was lowered at midnight. The flag of the British Empire was lowered at midnight.

NEW STAR RISES IN THE EAST

LEADERS TELL NATION OF TASKS AHEAD

The appointed day came—the day appointed by the departed India's struggle for freedom, unity and independence, says Pandit Jawahar Lal Nehru in a message to the nation as President of the Constituent Assembly.

Ahlee's Greetings To Nehru

The Congress Party in the United Kingdom has expressed its congratulations to the Constituent Assembly on the occasion of the birth of a free India. The Congress Party in the United Kingdom has expressed its congratulations to the Constituent Assembly on the occasion of the birth of a free India.

THE PLEDGE

The members of the Constituent Assembly took the pledge to serve India and her people. The members of the Constituent Assembly took the pledge to serve India and her people. The members of the Constituent Assembly took the pledge to serve India and her people.

THE NEW CABINET

The new Cabinet of India was announced today. The new Cabinet of India was announced today. The new Cabinet of India was announced today. The new Cabinet of India was announced today.

LUCKY OF BRAGHARY FLAG LOWERED

The flag of the British Empire was lowered at midnight. The flag of the British Empire was lowered at midnight. The flag of the British Empire was lowered at midnight. The flag of the British Empire was lowered at midnight.

Blessed Dawn of Independence!

The 15th of August 1947 marks the dawning of a new era in India—the era of Independence.

In centuries past, there hardly was an occasion when progress, more advanced than the present one, had been made by any nation in all spheres of social and economic development. In truth and tribulation, independence in the past by millions of people the self-sufficiency of India and by the people of the world, India is now to occupy a prominent place in the world of nations.

Long Live Free India!

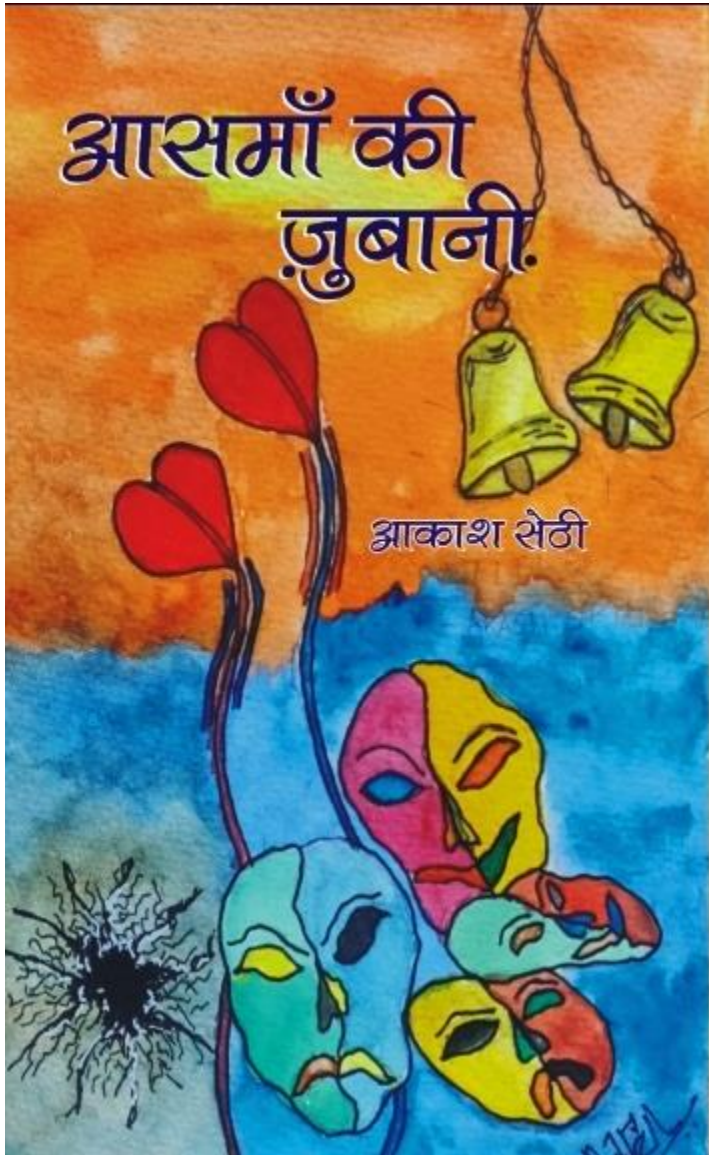
D. D. THAKUR (L) • JAGMOHAN BHARGAVA • CALCUTTA

INSIDE

On August 3, 1947, the Hindustan Times published a special edition to mark India's independence with photos from around the world of the time. We bring to you exclusive articles from that issue to mark 75 years of Independence.

ਕਿਤਾਬ ਸਮੀਖਿਆ:

ਡਾ. ਅਲੋਕ ਪੁਰਾਣਿਕ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪੁਸਤਕ ਸਮੀਖਿਆ

ਆਸਮਾਨ ਕੀ ਜੁਬਾਨੀ: ਆਕਾਸ਼ ਸੇਠੀ

(ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਅਲੋਕ ਪੁਰਾਣਿਕ)

ਯੇ ਤਹਿ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ, ਹਮ ਸਭ
ਬੱਸ ਫਕਤ, ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਹੋ ਜਾਏਂਗੇ
ਕੁਛ ਮਿੱਟੀ, ਕੁਛ ਖਾਕ, ਕੁਛ ਧੂਆਂ
ਅੱਰ ਕੁਛ ਸੁਪੁਰਦ-ਏ-ਪਾਣੀ ਹੋ ਜਾਏਂਗੇ
ਪਰ, ਹਾਂ, ਉਸ ਵਕਤ ਕੇ ਆ ਜਾਣੇ ਸੇ ਪੇਸ਼
ਇਸ ਬਾਤ ਕਾ, ਕਰ ਜਾਏਂਗੇ, ਹਮ ਫੈਸਲਾ
ਕਿ ਲੋਕ, ਮੁਹੱਬਤ ਸੇ, ਸੁਨੇਨਗੇ, ਵੈ ਦਾਸਤਾਨ
ਯਾ ਸੁਣ ਕਰ ਉਸੇ, ਨਫਰਤ ਸੇ ਭਰ ਜਾਏਂਗੇ ...

ਆਪਾਂ ਸਭ ਨੇ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਜੇ ਬਚੇਗਾ, ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਭੌਤਿਕ ਅਵਸ਼ੇਸ਼, ਭਾਵੇਂ ਮਿੱਟੀ, ਸੁਆਹ, ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਧੂੰਆਂ, ਸਾਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗੀ।

ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਦਾ ਕੀ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਕਾਸ਼ ਸੇਠੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਮਖੌਟੇ ਪਾੜਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਂਦੇ ਮਿੱਥਾਂ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਝੂਠ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਤੱਤ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ,

ਅਣਗੌਲਿਆ ਪਰ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਸਤ ਪਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਗਣ ਅਤੇ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਆਕਾਸ਼ ਸੇਠੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਵੀ ਦੀ ਟੋਪੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ - ਅਸਮਾਨ ਕੀ ਜੁਬਾਨੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਲਾਹਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋੜਦਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਜ ਭਾਗ, ਇਬਾਦਤ (ਭਗਤੀ), ਮੁਹੱਬਤ (ਪਿਆਰ), ਫਿਤਰਤ (ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ), ਖੁਦ ਸੇ ਗੁਫਤਗੁ (ਸਵੈ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ) ਅਤੇ ਤਲਖੀ (ਕੁੜੱਤਣ), ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਮਿਸ਼ਰਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।

ਉਸ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਸੁਝਾਉਂਦੀ ਹੈ-ਦੁਨੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੇ ਸੂਫੀ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਸੁਰਾਗ ਅਤੇ ਬੁੱਲੇ ਸ਼ਾਹ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਰੂਮੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀਕਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਰਥ ਹੈ। ਘਰ, ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਅੰਤਮ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

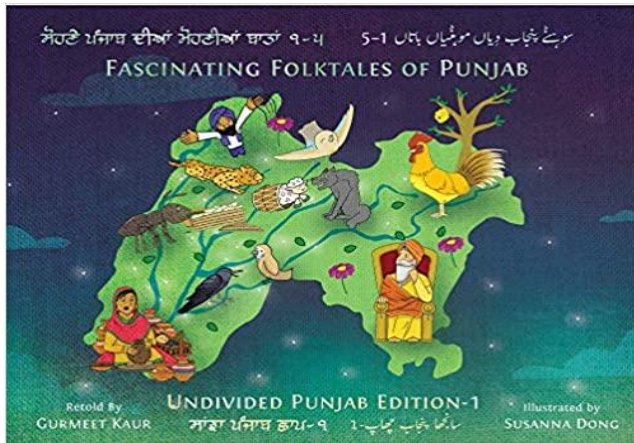
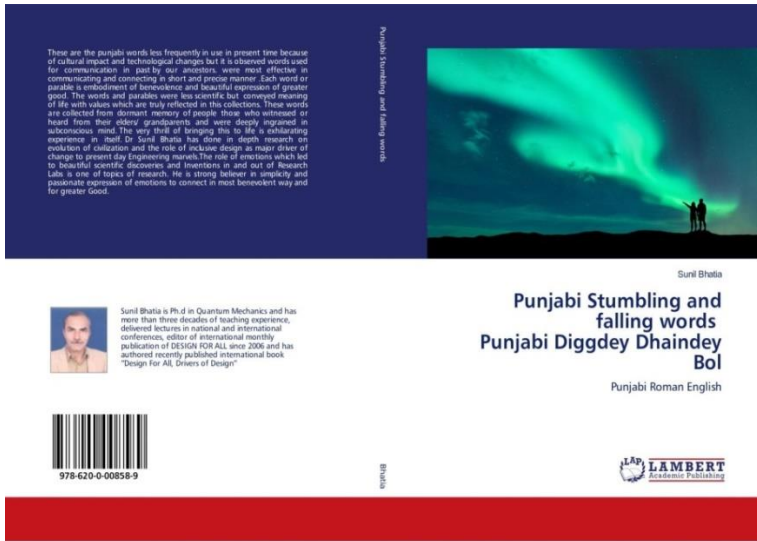
ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਵੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਮੋਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਲੰਬੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਛੱਡਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਅਸਮਾਨ ਕੀ ਜੁਬਾਨੀ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ, ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇੱਕ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਮਨ, ਜੋ ਅਸੀਮਤ

ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਹੈ, ਦਿਲ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। .

ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਸਮਕਾਲੀ ਹਿੰਦੀ/ਉਰਦੂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ।

ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ:

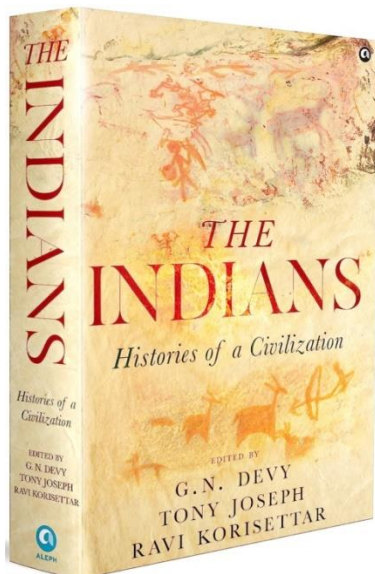
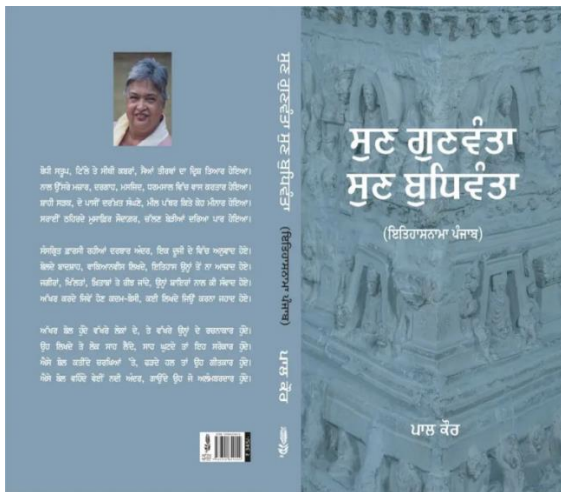
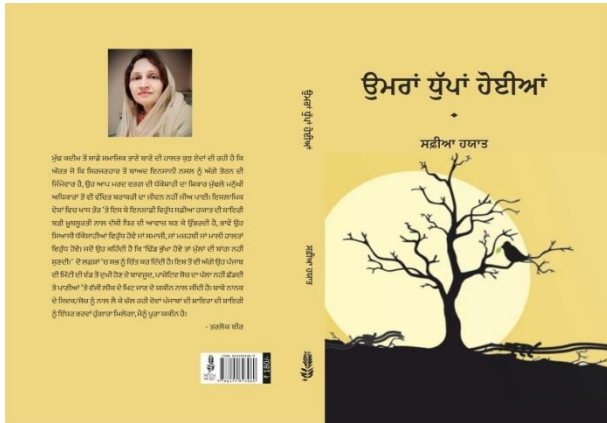

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪੰਜ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿੱਤਰਿਤ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਤ ਹਨ।

ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੀਤਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਹੈ। ਅਣਵੰਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਲ-ਅਨੁਕੂਲ ਨਕਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਟੇਬਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

94 ਪੰਨੇ | 11" x 8.5" | ਹਾਰਡਕਵਰ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ISBN: 978-0-9887101-8-4

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਾਪੀਆਂ ਖਰੀਦੋ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਬਚਾਓ। ਨੈੱਟ 'ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇਖੋ।

ਖ਼ਬਰਾਂ:

1.

ਸਲਹਾਇਤ PunjibLibrary.com ਤੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਡਾਊਨਲੋਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਜਨ ਅੰਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਅੱਪਲੋਡ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਅੱਪਲੋਡ ਕਰਾਂਗੇ।

Salahiyat * ਸਲਾਹੀਯਤ
punjablibrary.com

Salahiyat
punjablibrary.com

ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ:

ਡਿਜੀਟਲ ਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇਣ ਲਈ

advertisement@southasia-researchcentre.in

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ

ਖ਼ਬਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼:

ਨਵੇਂ ਉਤਪਾਦਾਂ ਜਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਜਾਂ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ/ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਬਾਰੇ/
ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ

nitij@southasiaresearchcentre

ਫੀਡਬੈਕ: ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰ ਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ

Feedback@southasiaresearchcentre.in

ਆਗਾਮੀ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ:

Editor@southasiaresearchcentre.in

ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨਿਗਰਾਨੀ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ)

ਪ੍ਰੋ: ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ (ਆਨਰੇਰੀ), ਐਸਜੀਜੀਐਸ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ। ਇੰਡੀਆ।

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ:

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ ਫੈਕਲਟੀ ਮੈਂਬਰ,

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18, ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਈ-ਮੇਲ: dr_subha@yahoo.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਸ਼੍ਰੀ ਐਲ.ਕੇ. ਦਾਸ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੇਂਦਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਦਿੱਲੀ), ਭਾਰਤ,
ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਫੈਕਲਟੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

lalitdas@dtu.ac.in

ਈ-ਮੇਲ: lalitdas@gmail.com

ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਕ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰੌਣਕੀ ਰਾਮ ਤੋ ਪ੍ਰੋ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰ ਪ੍ਰੋ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: ronkir@pu.ac.in

ਈਮੇਲ: ronkiram@yahoo co, in

ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਪੱਤਰਕਾਰ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕੁਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

jaspal.sdh@gmail.com

ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ.

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ

jitraminder75@gmail.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਆਸਮਾ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋ

ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਈਮੇਲ: 1aasmaqadri@gmail.com

ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਇਰਫਾਨ ਮਲਿਕ ਡਾ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: irfanmalik941@gmail.com

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੁਰਬ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ-ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਨਰਲ ਸ.

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੈਂਬਰ

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਗੌਰਵ ਰਹੇਜਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਰੁੜਕੀ, ਇੰਡੀਆ ਈਮੇਲ:
gaurav.raheja@ar.iitr.ac.in ,gr.iitroorkee@gmail.com

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਗੰਧ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, ਈਮੇਲ:
sugandh@iitb.ac.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰ:

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੇਮਿਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ,

ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, Nemisha90@gmail.com

ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਪਤਾ:

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਅਤੇ ਰਸੀਦ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089
(ਇੰਡੀਆ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ, ਐਡਰੈੱਸ ਏ/2/70 ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ
ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਮੁਫਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089 ਟੈਲੀਫੋਨ: +91-
11-27853470®, 011-45793470®, ਈ-ਮੇਲ: dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਫਤ ਹੈ .ਅਸੀਂ ਯੋਗਦਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਈਟਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ
ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ .

ਬੇਦਾਅਵਾ: ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਲਾਹੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪੁਰਾਣੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨੇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ
ਹਨ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਹਨ।

ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.southasiaresearchcentre.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

dr_subha@yahoo.com

Read all volumes of Salahiyat @

ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ
PUNJABI LIBRARY
www.PunjabiLibrary.com